

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Тилшуношлик институти

Э.БЕГМАТОВ, А.МАМАТОВ

АДАБИЙ НОРМА НАЗАРИЯСИ

1 қисм

Т О Ш К Е Н Т
„Наврўз“
1997

Мазкур китобда чет эл тилшунослигида, рус тилшунослигида ва туркийшуносликда адабий тил ва адабий нормага оид ишлар ўрганилган, таҳлил қилинган ва улар илмий жиҳатдан умумлаштирилган. Китобда адабий норма тушунчаси, адабий нормадан талаб қилинувчи мезонлар, адабий норманинг типлари, адабий норманинг шаклланиш ва яшаш қонуниятлари, адабий тилни нормалаш каби муаммолар ўрганилган.

Китоб олий ўқув юртлари талабалари, аспирантлар ва шу соҳа бўйича илмий кузатишлар олиб бораётган барча тилшунос мутахассислар учун мўлжалланган.

Такризчилар:

филология фанлари доктори, профессор

Н.Маҳмудов

филология фанлари доктори, профессор

Б.Урибосев

С Ҳ 3 7 0 Ш И

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши ва истиқлол йўлида дадил қадамлар билан олға интилаётгани ўзбек халқининг маданий-маънавий ҳаётида улкан ва сермазмун ўзгаришларнинг юз беришига олиб келди. Айниқса, миллий кадриятларнинг тикланиши, халқ маънавияти ва маданиятида миллий руҳни тиклашга берилётган эътибор ўзбек халқининг турмушини, ахлоқий-этикавий эътиқодларини янги, ҳаётбахш мазмун бўлиб тўлдирмоқда.

Кейинги беш йил давомида Ўзбекистоннинг иқтисодий, сиёсий, мафкуравий ҳаётида ҳам улкан ўзгаришлар юз берди. Хўжаликнинг, мулкчиликнинг янги тармоқлари юзага келди, республиканинг ташқи дунё билан турли-туман алоқалари ниҳоятда кучайди ва ривож топди. Мана шундай сезиларли ўзгаришлар ўзбек тили соҳасида ҳам юз берди. Булар шималарда кўринади:

Биринчидан, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди ва ўзбек адабий тили Ўзбекистон давлатининг асосий ва етакчи тилига айланди.

Иккинчидан, ўзбек тилининг ижтимоий вазифалари, яъни хизмат қилиш доираси ниҳоятда кенгайди, аввалдан мавжуд соҳаларда эса янада чуқурлашди. Маълумки, шўролар даврида молиявий ишлар, суд ва ҳуқуқ соҳаси ишлари, деярли барча идораларда иш юритишга оид ҳужжатлар, ҳарбий соҳа, давлатнинг ички ва ташқи ишларига оид ҳужжатлар, деярли барча съезд, қурултой, илмий анжуман, жамoa йиғинлари ва бошқалар рус тилида олиб борилар эди. Энди булар давлат тили - ўзбек тилида олиб бориладиган бўлди.

Учицидан, мустақиллик даврида ўзбек тилига рус тилининг таъзиқчи барҳам топди, унинг таъсири сусайди. Рус тилидан ўрилди ва ноўрин фойдаланавериш, “русча-байналмилал сўзлар” деб юритиб келинган сўزلарни оммавий тарзда қабул қилавериш жараёни ўз мавқенини йўқотди.

Тўртинчидан, ўзбек халқи маданий-маънавий ҳаётининг барча соҳаларида бўлгани каби тил соҳасида ҳам миллий руҳни, миллий имкониятларни тиклаш учун ҳаракат кучайди. Натижада ўзбек тилида олдинлар сўз қўллашда ҳадеб ташқи имкониятларга (сўз қабул қилиш усулига) зўр берилган бўлса, эндиликда тилнинг ўз ички имкониятларидан фойдаланишга интилиш асосий мезон бўлиб қолди. Бунда, бир томондан, ўзбек тилининг ўзида аввалдан мавжуд имкониятларга мурожаат қилиш (*вилоят, туман, мавзе* каби сўзлар), иккинчидан, янги сўз ва терминларни ҳосил қилиш (*ҳисобхона, қайднома, маълумотнома, ташрифнома* каби сўзлар) етакчи ўрин тутмоқда.

Бешинчидан, ўзбек тилининг вазифавий шароити, унинг агрофидаги нутқий (лисоний) қуршовда ҳам ўзгаришлар юз бермоқда. Авваллари ўзбек тили асосан рус тили билан мулоқатда бўлган ва русча нутқий қуршов таъсирида яшаган бўлса ҳамда Ўзбекистонда ўзбек-рус иккитиллиги ривож топган бўлса, эндиликда ўзбек-инглиз иккитиллиги, ўзбек-француз иккитиллиги, ўзбек-немис иккитиллиги, ўзбек-турк иккитиллиги каби янги нутқий ҳолатлар юзага келмоқда. Келажакда ўзбек-рус-инглиз учтиллиги (тетралингвизм) каби нутқий ҳодисаларнинг ҳам юзага келиши учун шароитлар ҳозирланмоқда. Инглиз, француз, немис ҳатто япон тилининг Ўзбекистонда кенг ёйила бориши эндиликда эҳтиёж сезилган турли сўз ва терминларнинг бевосита

шу тилларнинг ўзидан кириб келишига йўл очалди. Авваллари бундай сўзлар, асосан, рус тили орқали ўзлаштирилар эди.

Одатидан, ilgari ўзбек тили соф лисоний нуқтан назардан тадқиқ қилиб келинган маълум. Мустақиллик даврида тилга халқ миллий қадриятларининг таркибий қисми, маънавий, маданий мерос сифатида ёйдошган ва тил, унинг бойликларидан мана шу нуқтан назардан талқин ва таҳлил қилиш имконияти ҳам таркиб топди. Бу йўналишнинг ривож топаётгани ўзбек тили қадимий битикларини ўрганшга эътиборнинг кучайганлигида, тилининг кўҳна бойлиги бўлган исмлар, топонимлар, энонимларнинг бой материалларини миллий қадриятларининг намунаси сифатида талқин этилаётганлигида, сўзларнинг этимологиясига эътибор берилганлигида ёрқин намоёни бўлмоқда.

Қайд қилинган ва шунга ўхшаш бошқа хил ўзгаришлар ўзбек тилида кейинги пайтда маълум ўзгаришларни юзага келтирди. Бу уч ҳолатда ёрқин кўзга ташланади:

1. Ўзбек тилига миллий руҳ бағишлаш ҳаракати туфайли олиб борилган тадбирлар бу тил терминологиясидан баъзи сўз ва терминларнинг чиқиб келишига олиб келди. Масалан, *совет*, *область*, *справка*, *характеристика* ва бошқалар. Аммо бу жараёнда маълум суғъийланк ва ноўрин ҳолатларга ҳам йўл қўйилди.

2. Кейинги йилларда юз берган ижтимоий ҳаётдаги, савдо-сотиқ, дипломатик муносабатлардаги ўзгаришлар туфайли ўзбек тилида бир қатор сўз ва терминлар пайдо бўлди. Буларнинг маълум қисми ўзга тиллардан кириб келган (*биржа*, *спонсор*, *бартер*) бўлса, бошқа қисми ўзбек тилининг ўзидан янгидан ясалди.

Ушбу янги сўз ва терминларнинг ўзбек тилида пайдо бўлиши қанчалик ўринли, мақсадга мувофиқ бўлгани ҳали илмий жиҳатдан таҳлил қилиб баҳоланганича йўқ.

3. Ўзбек тилининг авваллар кам ривож топган нутқий услублари: расмий-идоровий ишлар услуби, дипломатия услуби, молия ва савдо-сотиққа оид нутқий услуб кўринишлари, шунингдек аниқ фанлар соҳасининг академик илмий услуби, диний нутқ услуби жадал ривожланиш ва шаклланиш йўлига ўтди.

Табиийки, бу нутқий услублар ривожини ўзбек тилидан ўзига хос ва мос луғавий воситалар, синтактик услуб қондаларини талаффузда ҳар бир услубга хос меъёрларни талаб қилмоқда. Мана шу каби ўзгаришларнинг барчаси кейинги йилларда ўзбек тилининг луғавий, синтактик, қисман морфологик нормаларида маълум иккиланишлар, тармоқланиш ва мосланиш жараёнларини юзага келтирди. Шу туфайли тилининг сўз қўллаш нормаларида ноаниқлик, вариантдорлик, синтактик қондаларда нотурғулик, қайта шаклланиш ҳодисаларини кучайтирди.

Айтилганлардан ташқари кейинги йилларнинг тажрибалари тилнинг ҳаётига, унинг ривожланиш қонуниятларига аралашининг, тилни нормалаш, овгли бошқариш ишига муносабатнинг маълум меъёрларини, илмий асосланган йўлларини билиш, унга амал қилиш лозимлигини ҳам кўрсатди. Мана шу талабга амал қилмаганлик туфайли ўзбек тилидан зўрма-зўраки равишда “ҳайдаб чиқарилган” бир қатор сўзлар бу тилга яна қайтиб келди (*газета, демократия, республика, журнал, университет, институт ва бошқалар*). Чунки ушбу ҳаракат заминида нообъективлик, тил нормаларининг ривожланиш

ва янаш қонуниятларнинг билмаслик, фақатгина “миллийликка китилиш” дек аслида ноилмий, сохта ҳиссиёт ётар эди.

Юқорида келтирилганларнинг барчаси тил ва унинг нормалари ривожига илмий нуқтан назардан, асосли ва ҳолисона ёндашиш лозимлигини кўрсатади. Бунинг учун эса адабий тилнинг моҳиятини билш, адабий тил нормаларининг шаклланиш, ривожланиш ва бойиш қонуниятларидан хабардор бўлиш, адабий тилга муносабатда уни бойитиш нормаларини силлиқлаш ва унга сайқал беришда қандай тўғри талаб ва мезонларга суяниш кераклигини тушуниш лозим бўлади.

Афсуски ўзбек тилшунослигида адабий тил нормаларининг назарий муаммолари деярли тадқиқ қилинган эмас. Кейинги пайтда пайдо бўлган баъзи тадқиқотларни* бу йўлдаги дастлабки қадам деб баҳолаш мумкин.

Адабий тил ва адабий нормаларнинг ривожини ниҳоятда мураккаб ҳодисадир. Шу сабабли тилшунослик фанидаги кўнгина чигал ва мунозарали ўринлар ҳам мана шу муаммо доирасига киради. Адабий тил нормалари ривожланиш қонуниятларини назарий жиҳатдан чуқур ўрганмасдан, эгалламасдан туриб нормалар “ҳаёт”га араланиш, уларни маълум меъёрга солишга ҳаракат қилиш кўпол ҳатоликларга олиб келиши ва бу нутқий амалиётга сезиларли зарар етказиши шубҳасиз.

* Бегматов Э. ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти.

Тошкент: “Фан”, 1983;

Маҳқамов Н. Адабий норма ва плеоназм. Тошкент: “Фан” 1988
ва бошқалар.

Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. Тошкент: “Фан”, 1991;

Адабий норма назариясини эгаллаш, албатта, бу соҳала тилшунослик фани эришган ютуқларни билишни талаб қилади. Бу талабни қондириш учун эса, бу муаммога доир тадқиқотларнинг натижаларини илмий умумлаштириш ниҳоятда муҳимдир.

Ушбу монографик ишда мана шундай эзгу ният мақсад қилиб олинган. Муаллифлар адабий норма муаммоларига оид 3 қисмдан иборат иш тайёрлаган бўлиб, мазкур китоб ўша ишнинг 1-қисмидир ва у “Адабий норма назарияси” деб аталади.

“Адабий норма назарияси” адабий тил ва адабий норма бўйича ҳег эл тилшунослигида, рус тилшунослиги ва туркийшуносликда адабий нормага оид ишларни ўрганш, таҳлил қилиш ва уларни илмий умумлаштиришга бағишлангандир. Ишда адабий норма тушунчаси, адабий нормадан талаб қилинувчи мезонлар, адабий норманинг тиллари, адабий норманинг шаклланиш ва яшаш қонуниятлари, адабий тилни нормалаш каби муаммолар ўрганилган.

Муаллифлар ўзларининг кейинги тадқиқотларини ўзбек адабий тилининг конкрет нормалари сатҳларини ўрганишга бағишланг ниётидандир.

Тил нормаси тушунчаси ва унинг ўрганилиши тарихидан

Тилшунослик фани ўз шаклланиши ва ривожланиши тарихига эга бўлгани каби тил нормаси муаммоларининг ўрганиши ҳам маълум тарихга эга. Тил нормасига оид муаммолар пайдо бўлгандан буён чет элларда, собиқ Иттифоқда бу масалага бағишланган бир қатор назарий ва амалий ишлар қилинди. Аммо тил нормасининг моҳияти ва унинг тил тизмидаги ўрни ҳанузгача етарли даражада ҳал қилинмаган. Назаримизда, бунинг сабаби қуйидагилар:

Биринчидан, лисоний норма тушунчаси тил, нутқ, тил тизми, узус, адабий тил, ижтимоий ва профессионал лаҳжалар ва шу каби жуда мураккаб, ҳозиргача тилшуносликда ўз ечимини тўла топмаган тушунчалар билан узвий боғлиқдир.

Иккинчидан, бу муаммони жиддий ҳал қилишдаги асосий масалалар: 1) “норма” деб қандай тил ҳодисасини айтса бўлади? (яъни, норманинг умумназарий масалалари ва яхлит таърифи масаласи); 2) тил нормасидаги ўзгаришларнинг асосий сабаблари нимада? (норманинг динамиклиги, имманентлиги, ижтимоий ҳодиса эканлиги масалалари); 3) бир маънони англатадиган икки тил бирлигидан қайси бирини адабий норма доирасига кирди деб ҳисоблаш мумкин? (нормада вариантдорлик, услубий тармоқланганлик ва шу каби масалалар); 4) умуман лисоний нормадаги ўзгарувчанлик (динамиклик) ва бу жараёнда тилда ёки нутқда юзага келувчи тўғрилиқ ва хатолик ўртасидаги чегарани қандай аниқлаш мумкин? (яъни нормадан четга чиқишлар) каби муаммоларининг ҳозирга қадар илмий-назарий ва амалий жиҳатдан етарли даражада тадқиқ этилмаганлигидадир.

Лисоний нормани ўрганиш бўйича мавжуд ишларни кузатиш бу муаммоларни ўрганиш борасида тўрт асосий марказ мавжудлигини кўрсатади. Булар: 1) чех (Прага) тилшунослик мактаби; 2) Э.Косериунинг илмий назариялари; 3) америка, инглиз ва немис тилшуносларининг илмий қарашлари ва 4) собиқ Иттифоқ тилшунослигидаги илмий назарий қарашлар.

Биз ушбу ишимизда тил нормасини ўрганиш бўйича қайд қилинган илмий марказларда олиб борилган ишларни иложи борича тўлиқ таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. Бундан мақсад ўзбек тили лисоний нормаларини келгусида конкрет таҳлил қилиш учун назарий асос яратишдан иборатдир. Бу ўрнида таниқли тилшунос Б.С.Шварцкопфнинг қуйидаги фикрини келтириб ўтиш ўрнидир: *“Норма масаласи ва адабий тилни нормалаштириш билан боғлиқ бўлган муаммоларни баён қилиш умуман тил нормаси, хусусан адабий тил нормасининг моҳияти ҳақидаги назарий қарашлар ривожланишининг шарҳисиз бу муаммони тўлиқ ёритиб бўлмайди.*

Ган шундаки, лингвистик адабиётда норма тушунчасининг моҳиятига, бу тил ҳодисасининг ҳар хил аспектига турлича ёндашилган ва жуда кўп таърифлар берилган.

*Ана шу ҳар хилликларда назарий изланишларнинг бир неча йўналишларини кўриш мумкин”.**

* Ш в а р ц к о п ф Б.С. Очерк развития теоретических взглядов на норму в советском языкознании.// Актуальные проблемы культуры речи. М.: Наука. 1970. с. 369

1. Лисоний норма муаммосининг чет эл тилшунослигида ўрганилиши

Узоқ вақтлар давомида тил нормаси ва адабий тилни нормалаштириши муаммолари тилшунослар эътиборидан четда қолиб келди. Бу масалани ҳал этишда Прага тилшунослик мактаби деб юритилувчи илмий марказнинг хизмати бекиёсдир. Улар тил нормасининг объектив ҳодиса эканлигини, унинг тил тизими ичидаги моҳиятини кўрсатишга ҳаракат қилдилар, бу эса кейинчалик жуда кўп тилшуносларнинг илмий кузатишлари объекти бўлиб қолди.

Прага тилшунослик мактаби намояндалари тил нормасини, адабий тилнинг асосий вазифаларини адабий тил нормаси кодификациясининг амалий масалалари билан бирга узвий ҳолда таҳлил қилдилар. 1930-йилларнинг бошида Прага тилшунослик мактаби аъзоларининг илмий ишларида тил нормаси ва адабий тилни нормалаш, унинг кодификацияси масалалари катта назарий муаммо сифатида таҳлил қилинди. Улар тил нормасини вазифавий (функционал), ижтимоий-лисоний (лингвосоциологик) ва конкрет лисоний-тарихий ҳодиса сифатида ўрғандилар. Энг аввало шунини қайд қилиш керакки, Прага тилшунослик тўғараги аъзолари тил нормасини у ёки бу тилда сўзловчи умумжамоа томонида мунтазам равишда фойдаланиладиган лисоний структура воситаларининг йиғиндисини деб тушундилар. Тил нормасини илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилишда бу мактаб аъзоларидан Б.Гавранек, В.Матезиус, А.Едличка, В.Барнет, Е.Вахек ва бошқаларнинг хизматлари диққатга моликдир.

Маълумки, XX аср бошларида тилшуносликда структурализм оқими пайдо бўлиб, бу оқим (структуралистлар) норма тушунчасини анча жиддий, илмий -назарий таърифлашга ҳаракат қилди. Чех тилшуноси Б.Гавранек ҳам тилга, хусусан норма масаласига структурал нуқтан назардан ёндашди.

Б.Гавранек ўз илмий кузатишларида нормани тизим (система) сифатида характерлаб, норма тушунчаси тил мавжудлиги доирасига бевосита алоқадорлигини ва тил доирасида мажбурий қўлланилишини таъкидлайди.

У адабий тил моҳиятидан келиб чиқиб, унинг янги тушунчаларини тавсия қилди ҳамда тил нормаси ва адабий тил кодификацияси назариясини асослашга уришди, адабий тилнинг услубий (стилистик), қабатланганлик назариясини вазифавий (функционал) нуқтан назардан ёндашган ҳолда ишлаб чиқди ва чех мутқи маданиятининг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Б.Гавранек тил нормасининг назарий ва амалий муаммоларини ҳал қилиш пайтида адабий тил билан халқ тилини қиёслаб ўрганди ва нормани кўп жиҳатдан узус белгиламайди, лисоний норманинг юзага келиши ва шаклланишида фақат тилдан фойдаланишининга асосий омил эмас, чунки адабий норма ўз моҳиятига кўра халқ тили, унинг тузилиши ва характеридан фарқланади. Шу сабабли адабий тил нормасининг юзага келишида узус маълум роль ўрнаса-да, асосий, ҳал қилувчи омил бўла олмайди,* - деган хулосага келди.

* Пражский лингвистический кружок. - М.: 1967, 340-бет.

Чех тилшунослик мактабининг бошқа бир вакили юқорда қайд қилинган фикрнн бошқачароқ усулда ифода этиб шуундай ёзди: *“Норма категорияси ҳеч қачон фақат адабий тил билан чегараланмайди ва фақат у билан боғлиқ эмас, лекин шунга қарамасдан норма муаммоси адабий тилга нисбатан энг мураккаб ва ижтимоий зарур ҳодисадир. Аммо адабий тил нормаси ўзига хос хусусиятларга эга, зеро, унинг муаммолари ҳам ўзига хос кўринишларга эга эканлиги билан характерланади”*.*

Б.Гавранек эса тил нормаси ҳақида фикр юритар экан, лисоний нормадаги умум учун мажбурийлик омилни асосий белги деб ҳисоблайди.

Б.Гавранек, *“тил нормаси, бу маълум бир лисоний гуруҳ аъзолари учун шарт бўлган, мажбурий қондадир. Норма тил тизимида ўз аксини топади ва нутқда мунтазам равишда ишлатилади, акс ҳолда у ўзининг энг муҳим вазифаси - кишилар ўртасидаги алоқа воситаси вазифасини бажара олмаган бўлар эди”*** - деб ёзди.

* Е д л и ч к а А. Проблематика нормы и кодификации литературного языка в отношении к типу литературного языка. // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. М.: 1976. с. 18-19.

** Н а в г а н е к М.В. Zum Problem der Sprachnorm. Actes du quatrieme Congres International de linguistes. Copenhagen. 1938.р. 152.

Б.Гавранек ушбу фикрни давом эттирар экан, ҳар қандай тил гуруҳи, у хоҳ ҳудудий гуруҳ, хоҳ ижтимоий гуруҳ бўдиси, ўзининг тил нормасига эга. Норма тушунчаси нафақат адабий тилга, балки лисоний норма маълум қондалар мажмуаси сифатида тилнинг ҳамма кўринишларига ҳам хос эканлигини айтади. Ҳар қандай миллий тилнинг адабий нормаси ўз шаклланиш ва ривожланиш тарихига эга бу жиҳатдан у диалект ва оғзаки нутқ нормалари тарихидан фарқ қилади. Адабий норма ва оғзаки нутқнинг фарқлари ҳақида фикрни янада кенгайтириб, Б.Гавранек қуйидаги тезисни олға суради: бир томондан, адабий норма оғзаки тилдан ажралиб туришига ҳаракат қилади (чунки оғзаки тилда шевалар ҳам мавжуд), иккинчи томондан эса, адабий тилнинг энг муҳим хоссаси - ҳамма тушунадиган, соддалик, жўнлик хусусиятлари унинг оғзаки тил билан яқинлашинишга тўртки бўлади (яъни оғзаки нутқ нормаси адабий тил нормасига яқинлашуви маъносиди). Бу қарама-қаршилик адабий тилнинг ҳам, оғзаки тилнинг ҳам мунтазам ривожланиш, тараққиёт манбаидир. Б.Гавранек назариясининг тил нормаси ҳақидаги бошқа чет эл тилшунослари назарияларига нисбатан мукамаллиги шу билан изоҳланадими, у тил нормасига хос бўлган қуйидаги энг зарур хусусиятларини ашлаб етади ва эътироф этади:

- норма тушунчаси кенг ҳодиса бўлиб, у нафақат адабий тилга, балки ҳудудий диалектларга ҳам хосдир;

- адабий норма норма ривожланишининг энг юқори босқичидир;

- адабий норманинг ривожланиши миллий тилнинг ҳар учала компонентлари (адабий тил, оғзаки тил, диалектлар)нинг бир-бирига боғлиқлиги билан, алоқадорлиги билан характерланади;

- адабий норманинг ўзаро фарқ қиладиган ички белгилари ҳам тил сатҳларида аниқ ифодаланган функционал-стилистик қатламларининг мавжудлигида кўринади;

- норма учун барқарорлик ва айни пайтда ўзгарувчанлик ва ривожланувчанлик характерлидир.

Аmmo Б.Гавранек назариясининг бир неча камчиликлари ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат деб ҳисоблаймиз:

- Б.Гавранек таи олишича, у нормани фақат тилининг ўзига хос бўлган лисоний ҳодиса деб тушунади, айни пайтда у нормани тил нуқтаи назаридан эмас, балки нормага жамиятнинг унга алоқаси нуқтаи назаридан текширади (масалан, миллий тилининг адабий нормаси шаклланиш даврида жамиятнинг нормага онглингтилиши; мавжуд бўлган тил нормасига аниқ, бекаму кўст амал қилиш талабининг ўсиши каби тезисларни олға суради);

- унинг фикрича, ижтимоий диалектлар (жаргонлар) ўзларининг махсус нормаларига эга эмас, чунки улар умумхалқ тилидан фақат жаргонга хос луғавий хусусияти билан фарқ қилади; - Б.Гавранек лисоний нормани ташкил қиладиган қондаларнинг характери, ўзига хос белгилари ҳақида ҳеч нарса демайди. У нормани тил тизими ва тузилиши билан боғламайдми.* Чех тилишунослари томонидан норма тушунчасининг талқин қилиниши кейинги даврларда “узус” ва “адабий тил”, “ норма” ва “кодификация” (қонулаштириш) тушунчаларининг тўлароқ, батафсил, жиддий таърифланиши билан характерланади.

*- Пражский лингвистический кружок. М.: 1967.

Тил нормаси ҳақида Б.Гавранек олдинга сурган назарий фикрлардаги баъзи камчилик ва изчилсизликлар ҳақида ўз вақтида Л.Н.Дзекиревская ҳам мулоҳазалар билдирган эди.*

Бу мисалалар бўйича В.Барнет ҳам фикр юритиб, адабий тил нормаси билан шеъарий тил нормалар орасидаги фарқлар тил системаси ва норма, квалификация ва узус орасидаги муносабатлар билан боғлиқдир. Тилнинг шеъарий кўринишларида норма система ва узуснинг муносабатидаги иборат бўлади, - деган хулосага келади.**

Прага лингвистик тўғараги намояндаларининг норма назарияси ҳақидаги фикрларини қуйидагича тавсифлаш мумкин: узусдан тил нормаси даражасига кўтарилган бир даврдаги нормадан иккинчи бир давр нормасига бир неча нормалар жараёнини босиб ўтган орқали содир бўлади. Бу ҳилдаги таъриф имплицит равишда норманинг система-тил структураси-узус билан боғлиқлигини кўрсатади, шунингдек, тилнинг нормативлиги ва унинг ижтимоий вазифаси ўртасида диалектик боғлиқлик боғлигидан далолат беради.

*- Дзекиревская Л.Н. К проблеме нормы в языке и стиле. (На материале немецкого языка) // Вопросы германской и романской филологии. Учен.зап. МГПИИЯ, т.27, -М.: 1963, с. 279

** - Барнет В. Языковая норма в социальной коммуникации. // Проблемы и нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. М.: 1976. с. 48

Яна бир чех олими Йозеф Вахек тил ёзув шаклининг ижтимоий аҳамияти тўғрисида кўзатишлар олиб бориб, Ёзув тилини лисоний нуқтан назардан ўрганиш зарурлигини таъкидлайди ва тил ёзув шаклининг ижтимоий ролини, унинг ижтимоий обрўсини юксак баҳолайди. *“Агар тил жамоаси ёзувини такомиллаштирмаган экан, демак, у ҳали ўз тилиниги оширинган имкониятларини тўлиқ даражада билмаслиги аниқ ҳақиқатдир”*,* - дейди Й.Вахек. Чунки ёзув нормаси вазифаларини огзакни норма бажара олмайди, огзакни нормада ёзув нормасига керакли бўлган воситалар йўқдир.** Бу фикр билан Й.Вахек ёзув билан ёзув нормасини бир хил нарса деб тушунади. Бу, албатта, мунозарали ва нуқсонлидир. Бу тадқиқотчининг нуқтан назарича ўз ёзувига эга бўлган тилгана “нормал” тил ҳисоблангани керак. *“Ёзув нормаларига эга бўлмаган тиллар нормал нарса деб қаралмаслиги керак, чунки ёзув лингвистик жараёнларнинг асосини таъкил қилади. Ёзувсиз тил функционал жиҳатдан понормал, етарли эмас: эртани ёки кечни, бундай тиллар ўз нормаларини ривожлантиришлари шарт, чунки юзлаб тиллар шундай қилдилар ва қилмоқдалар”*,***-деб таъкидлайди Й.Вахек.

Шундай қилиб , Прага лингвистик тўғараги аъзолари адабий тил ва унинг нормасининг функционал моҳияти ҳақида яхлит, бир бутун гоя яратдилар. Кейинги ўн йилликларде собиқ Иттифоқ тилшунослигида тил нормаси ва унинг

* - Vachek I. On the linguistic status of written utterances. *Omazni lui Alexandru Rosetti. Bucuresti. 1965. p.959-963.*

** - Вахек Й. Ўша ерда. 960-бет.

*** - Вахек Й. Ўша ерда. 961-бет.

кодификацияси муаммоларни ечкин борасида жуда кўн жикатдан Прага функционал - структурал тилшунослиги намояндаларининг қайд этилган ғойларига асосландилар ва бу илмай мактабининг асосий ғойларни рус тили ва барча миллий халқлар тилларига тадбиқ қилдилар ҳамда ўша ғой атрофида илмай-амалий кузатишлар олиб борилди.

Асримизининг 50-йилларига келиб норма муаммоларини тадқиқ қилиш тил воситаларининг қўлланилишини муайян тартибга, нормага солиш асосида олиб борилди. Норма тушунчасига бу каби янгича ёйданли машхур тилшунос Э.Косериу таълимоти билан бевосита боғлиқдир. Э.Косериу нормани- ижтимоий нуктаи назардан объектив, тартибга солинган ва таъинган ҳодиса деб тушунса, кодификацияни - субъектив, фақат тил нуктаи назаридан тўғри бўлган ҳодиса, категориялар деб тушунади. Унинг фикрича, тил системаси ва структураси тилнинг ҳамма ҳодисаларини ўз ичига қамраб ололмайди. Хар бир тил ўз ифода томонида ҳам, маъно томонида ҳам ўзининг вариантдорлик хусусиятларига эга.

Э.Косериунинг тилшунослик фани олдидаги хизматларидан бири шундаки, у тилдаги вариантдорлик тушунчаси системанинг хусусиятидан келиб чиққан ҳодиса эмас, балки норманинг ўз моҳиятидан келиб чиққан ҳодиса эканлигини исботлайди ва нуктада мавжуд бўлган турли хил чеклинишларни ҳам норма белгилайди, деб ҳисоблайди. Э.Косериу ўтмишдешларидан фарқли ўларок, нормани тор ва кенг маънода талқин қилади. Кенг маънодаги норма, унинг фикрича, бу *“тилнинг яшашини таъминлайдиган барча лисоний хусусиятлар йатиндисиدير”*. Тор маънодаги норма эса бу *“функционал аҳамиятдан (қийматдан) махрум бўлган тил*

элементларидир".* Норманинг тор маънода тушунишни система тушунчасининг қарама-қаршиисидир. Системадаги қарама-қаршиликлар маълум моделлар орқали амалга оширилади, норма эса бу моделларни муайян равишда рўёбга чиқаради. Тор маънодаги норма лиссий моделларни амалда тадбиқ қилиш жараёнида конкретлаштирилиб ва тўлдириб берилади.

Э.Косернунинг диққатга сазовор бўлган хизматларидан аниқ бири шуки, у тил нормаси ва унинг кодификацияси ўртасидаги чегарани аниқлаб берди. Олим ўз илмий ишларида тил нормаси ва унинг кодификацияси ҳодисаларини чегаралаш юзасидан Прага лингвистик тўғараги намоёндаларни олдинга сурган ғояларини янада тўлдириди ва мукаммаллаштирди. Лекин чех тилшуносларининг ғоялари билан Э.Косерну фикрлари ўртасида маълум фарқлар mavjud.

Чех тилшунослари адабий тил нормаси тушунчасини кодификация тушунчасидан ажратиб ўргандилар. Шу билан бирликда, улар адабий тил нормасидаги аъъанавий ва янги тил унсурларининггина ҳисобга олинди, аксинча, тилнинг архаик, эски шакллари кодификациясини инкор қилдилар.

Э.Косерну ғоясининг Прага тилшунослик мактаби вакиллари фикрларидан фарқи шундаки, у асосий диққатни тилнинг системали ўзгаришларига қаратди ва ўзининг "система-норма-путқ" схемаси билан тил нормаси ва унинг кодификацияси ҳақидаги ўз илмий фикрларини бошқаларга нисбатан батафсилроқ

* К о с е р н у Э. Синхрония, диахрония и история. // Новая в лингвистике. Вып. 3. М.: 1963.

баёи қилди. Аммо Э.Косернунинг бу схемасида ҳам бир қанча камчиликлар бўлиб, бу камчиликларнинг ўрнини тўлдириш кейинчалик бошқа тилшунослар зиммасига тушди.

Тил ҳодисаларининг тўғри ёки нотўғрилиги (яъни, нормативлик) муаммоси кейинги пайтларда чет эл тилшунослигида, собиқ Иттифоқ тилшунослигида қизғин бахслар, мунозараларнинг мавзуси бўлди. Олимлар бу муаммога турлича ёндашдилар ва талқин қилдилар. Бу ҳол “тил нормаси” тушунчасининг жуда мураккаблиги билан изоҳланади. Чунки унда бир қанча ва баъзан бир-бирини инкор қиладиган белгилар мавжуд. Инглиз ва америкалик тилшунослар норманинг табиатини, хусусиятларини ўзларининг лингвистик ва социолингвистик шилларида ёритдилар.

Инглиз тилшунослигида тил нормасининг моҳиятини аниқлашда бир неча йўналишлар мавжуд. Биринчи гуруҳга кирувчи тилшунослар, шу жумладан Э.Гауэрз*, А.Маркуордт** ва бошқалар нормани умумжамоа томонидан қўлланиладиган ва тил жамияти томонидан тўғри деб қабул қилинган тил шакл (форма)лари деб тушунадилар.

* Gowers E. Plain words & A guide to the use of English.

L.1948. p.28.

** Marcwardt A.N. and Walcott FQ. Facts about currennt English usage. English monograph 7. National Council of Teachers of English. N.Y. - L.1938. p.20.

Бошқача қилиб айтганда, уларнинг фикрича тил ҳодисаларининг умумқўлланилиши уларнинг нормативлигидан далолат беради. Бу фикр биринчи бўлиб инглиз тилшунослигида Р.Тренч* томонидан айтилган эди. Жумладан, у шундай ёзади: “... тилнинг тилшунос ҳақдаган элементлари эмас, балки тилда ҳақиқатан ҳам нима мавжуд ва ишлатилаётган бўлса ўша тўғридир”.

Иккинчи гуруҳ тилшунослар, масалан, Г.Хартунг ва Р.Пулилар** нормани тамоман қарама-қарши нуқтаи назардан талқин қиладилар. Уларнинг фикрича, махсус қўлланмалар нямани тавсия қилса, ана шу тўғридир. Бу фикрга кўра норма грамматика мутахассислари, луғатшунослар ва махсус тавсияномаларни тузувчилар томонидан белгилаб берилган қонундир. Бу назарни тарафдорлари норма тилнинг ўзида бўлмайди, балки у тилшунос-мутахассислар томонидан яратилади, белгилаб берилади, деб ҳисоблайдилар.

Норма масаласига функционал жиҳатдан ёндашувчиларининг фикрлари ҳам эътиборга лойиқдир. Масалан, Д.Крэпп*** нормани икки аспектда олиб қарайди, яъни у тилда “норматив” қўлланишлар ва “яхши” қўлланишларни фарқлайди. Олим маълум тил умумжамоаси томонидан қабул қилинган умумқўлланишларни норматив деб тушунади. Тил жамоаси аъзоларининг фикрлари ва ҳиссиётларини аниқ ва тушунарли қилиб берадиган тилни “яхши”

* Trench R. Ch. On some deficiencies in our English dictionaries // Transactions of the philological society. L.: 1857. part II. p.4-5.

** Pooley R.C. Teaching English usage N.-Y.-L.1946.

*** Krapp G.Ph. Modern English. Its growth and present use. N.Y., Chicago, Boston. 1909. p. 333

тил деб баҳолайди ва бу “яхши” тил норматив бўлиши шарт эмас деб билади. Унинг фикрича, “норматив” тил битта бўлади, “яхши” тил эса бир нечта бўлиши мумкин. “Яхши” тил ҳисобига у сўзлашув тилида қўлланиладиган соддатил сўз ва ибораларни, оғзаки тил ва адабий тилни киритади. У “яхши” тилни баҳолашнинг меъзоли тил birlikларининг конкрет нутқ вазифасига функционал жиҳатдан мос келиши деб тушунади.

Д.Крэппнинг бу ғояси кейинчалик Р.Пули, Ч.Фриз, В.Г.Костомаров, А.А.Леонтьев, Б.Н.Головин ва Прага тилшунослик тўғараги аъзолари томонидан ривожлантирилиб, нормадаги “коммуникатив мақсадга мувофиқлик” мезонининг яратилишига асос бўлди. Д.Крэппнинг фикрича, норманинг мунозарали томонлари маълум тил умумжамоасининг тилдан фойдаланиши, тилнинг ишлатилиши устидаги кузатишлар йўли билан ҳал қилинади. Шу билан бирга нормани белгилашда анъанавий ёзув манбаларига эмас, балки бевосита ҳозирги давр тил амалиёти устидан кузатишларга асосланиш керак, деб таъкидлайди Д.Крэпп. Бошқача қилиб айтганда, норматив тил қўлланилишининг асосий майдони бу оғзаки нутқдир. Унинг фикрича, тилшуносларнинг вазифалари тилдаги асосий тенденцияларни ҳам, нормадан четга чиқишларни ҳам, тил birlikларининг ўзгариб туришларини ҳам қайд қилишдан иборатдир.

Бу назарияни ривожлантириб, Р.Пули,* аввало, норматив адабий тилнинг кўп функционаллигини таъкидлайди. Бошқача

* Polley R.C. Teaching English usage. N.-Y.-L. 1946. p. 17-25

қилиб айтганда, адабий тил умумий нормасининг мавжудлиги, ҳеч қачон бу норманинг вариантлари мавжуд бўлишни ёқор қилмайди. Бу ҳол эса тилда бир неча функционал услубларнинг мавжуд бўлиши билан боғлиқдир. Ўзининг вазифавий ранг-баранглиги туфайли адабий тил фикрларини содда, аниқ қилиб ифода этишга қодирдир. Р.Пулли тил нормасининг тадрижиани (эволюциясини), норманинг функционал жиҳатдан тўғрилигини амалда исбот қилиш жараёни деб қарайди. “Яхши” тил тилининг ўзида содир бўладиган ўзгаришлар билан бир пайтда ўзгариб, янгиланиб туради. Норма моҳиятининг бундай тушунилгани тилдаги турли ҳодисаларни баҳолашда катта роль ўйнайди.

Қайд қилинганларга қарамасдан, тил системасида норманинг ўрни ҳақидаги масала номанъум бўлиб қолмоқда. Система ва норма тушунчаларининг аниқ чегараланиши Э.Косериунинг ишларида баён этилган. Олимнинг фикрича, система ва норма узвий боғлиқдир. Система нормада амалга ошади, норма эса система доирасида тил воситаларининг таиланиши билан боғлиқдир. Э.Косериунинг бу фикрлари норма назариясининг ривожланиши учун катта ва янги туртки бўлди.

Шунга ўхшаш қарашларни В.Хартунг* ҳам ёқлаб чиқади ва у нормани баҳолашнинг уч аспектини фарқлайди, яъни: 1) сўзловчининг ўз фикрини тўғри, аниқ ва лўнда қилиб ифодалай олиши; 2) тингловчининг у ёки бу даражада таъсирланиши; 3) маълум тилининг структураси ва унинг анъаналари.

* Hartung Ch. V. Doctrinaes of English usage. // The English Journal. 1956. Vol. XLV.9. p.517-525.

Масалага бу ҳолда ёндашилганда тил воситалари нафақат функционал планда, балки уларнинг тил системасида тутган ўрни нуқтан назаридан ҳам таҳлил қилинади. Бунга кўра “сўзловчи-тингловчи”, “система-норма” каби тушунчаларни қарама-қарши кўйишлар юзага келади. Шуниси характерлики, тўғрилиқ-нотўғрилиқ мезони сифатида жамиятнинг маълумотли доирасининг нуфузли манбаларида қайд қилинган тил амалиёти қабул қилинади.

Кам маълумотлиларнинг сўз қўллаши тилдаги саводсизлик деб тушунилади. Масаланинг мураккаблиги шундаки, тилни энг яхши билувчилар, гаплашувчилар ўртасида ҳам норматив сўз қўллаш масалалари ҳақида келишмовчиликлар бўлиши мумкин. Луғатлар тузиш тажрибаси ҳам шуни кўрсатадики, жуда кўп ҳолларда энг нуфузли мутахассислар ҳам қайси бир сўз бирлигини луғатга нормал тил бирлиги сифатида киритиш мумкин ёки мумкин эмаслиги тўғрисида бир битимга кела олмайдилар. Айтилганлардан хулоса шуки, бундай ҳолда тилшунослар ўртасида тилда нима “тўғри-ю”, нима “нотўғри” деган масала турмайди, балки норматив сўزلарни танлашда ва баҳолашда ким ҳакамлик қилади, деган масала ўртага кўйилади. Аслида эса норматив тил вариантларини танлашда ҳакам сифатида бари бир тилшунос туради. Тишунос ўзининг ўқимишлиги туфайли, тил билимдонлиги туфайли сўз қўлланишларга у ёки бу даражада объектив ёндашади. Инглиз тилшунослари ўз қарашлари пировардида мана шундай хулосага келишади.

Шундай қилиб, америкадик ва англиз тилшунослари илмий назарий қарашларининг қисқача таҳлили шуни кўрсатаптики, улар ўртасида ҳам норма тушунчасини аниқлашда яхлит бир, узил-кесил фикр мавжуд эмас.

Тил нормаси тушунчаси ва бу ҳодисанинг моҳияти ҳақида немис тилшунослари ҳам у ёки бу даражада ўз муносабатларини билдирган ва турлича фикрлар баён қилинган. Асримизнинг бошларида Германияда тилшунослик соҳасида бир неча оқимлар вужудга келди. Булардан: 1) адабий-тарихий жараён назарияси тарафдорлари, 2) натуралистик оқим, 3) младограмматиклар, 4) рационалистлар оқими, 5) структуралистлар оқими “тил нормаси” назариясини ўз гоёлари асосида талқин қилдилар.

А.Норейн, Я.Гримм, К.Гофман, А.Энгелин, К.Андрезенлар “тил нормаси” бу адабий-тарихий жараён маҳсулидир, - деб таъриф қилишади. Улар тилнинг мавжуд қонуниятларига асосланиб, нормани фонетик, грамматик, лексик қондаларининг йиғиндиси деб қарайдилар. Мазкур олимларнинг фикрича, тилларнинг муайян ривожланиш босқичлари тилда ўтмиш, ҳозирги ва келгуси тил элементлари борлигини тақозо қилади.

Адабий-тарихий жараён назарияси тарафдорлари тил ривожланишининг ўтмиш даврлари нормасини тўғри деб баҳолайдилар ва бу даврларни ҳар бир тилшунос қандай хоҳласа шундай баҳолаб ўрғанди.*

* Улар, масалан француз тили нормасини XIX асрдаги Вольтер ва унинг замондошлари тилидир, немис тили нормаси эса XIX аср охирида ижод қилган Лессинг, Гёте, Шиллерларнинг тилидан иборатдир деб ҳисобладилар.

Немис тилшунослари тилдаги у ёки бу васситаларнинг тўғри ёки нотўғри эканлигини фақат маълум тил тарихини ўрганиш асосида исботлаш мумкин деб уқтирадилар.

Бу назариянинг бир неча афзалликларини таъкидлаш ўринлидир:

- энг муҳими бу назария нормага нисбатан қизиқниш уйғонганидан, тилни нормалашга онгли равишда киришилганлигидан далолат беради;

- нормани онгли равишда инлаб чиқишда ва тилнинг сайқалланишида ёзувчиларнинг, грамматикларнинг роли таъкидланади;

- у ёки бу тил ҳодисасининг оғзаки тилдаги нормативлик хусусиятига эътибор берилади. Бу эса жуда муҳим ҳолдир, чунки оғзаки пугқ жараёнида шакланган ва ёзув тилда қайд қилинган мавдлий тилнинг адабий нормаси, ўз навбатида, оғзаки тилга таъсир қилади.

Мазкур назариянинг бир қанча камчиликлари ҳам мавжуд, масалан:

- бу назария у ёки бу ҳодисаларнинг нормативлигини бошқа бир тил ва диалектларнинг материалларини мисол қилиб олиб тасдиқлайдилар;

- нормативлик масаласини ҳал қилишда ўтган даврлар тилини бенуқсон (идеал) деб ҳисоблаб, ҳозирги замон тили нормасига таққослайдилар. Бу эса доимо тўғри бўлавермайди. Чунки, агар ўтмиш давр тилига асосланиладиган бўлса, у ҳолда қайси давр бенуқсон ҳисобланади, деган савол туғилади;

- нормани биргина фонетик қопуниятлар билан аниқлаш мумкин эмас, чунки қайси товушнинг хусусиятлари нормани аниқлашга ёрдам бериши мунозарали бўлади: ўтмиш даврдаги

фонетик қонуиларми, ҳозиргисими ёки энди муомалага кираётганларими?

Шуни айтиш керакки, агар тил узуси бўлмаганда эди, норманинг ўзини қайд қилиш мумкин бўлмаган бўлур эди. *“Норма тил узусининг кодификацияси сифатида вужудга келади”*, -деб ёзади тилшунос М.М.Гужман.*

Нормага натуралистик нуқтаи назаридан ёйданувчи М.Мюллер, А.Шлейхер, К.Андрезенлар ёзма нутққа қараганда оғзаки нутқ бирламчидир, деган фикрни билдирадilar, лекин уларнинг ятаси оғзаки тил қондаларни ёзувда қайд қилинадими ёки йўқми, қатъи назар нормативдир, деб ҳисоблашадилар. Тил ҳар доним ўзгариб туриш хусусиятига эга, бу ўзгаришлар эса тилнинг ривожланишидан, тараққиётидан далолат беради, бу фикрдан келиб чиқилса, тилда бир тушунчани ифодалаш учун бир меъра шакллар мавжуд бўлиши қонунийлиги эътироф этилади ва бу тил формаларининг қайси бири кўп қўлланилса, ана шуниси норма деб тан олинади. Қайси тил элементи кўп ёки кам қўлланилганлиги ҳақида шубҳа тутилганда, нормативлик мезонини статистика йўли билан исбот қилинади. Тилшунос Г.Цауль** ҳам нормативликнинг белгисиз тил бирликларининг қўлланилиш миқдори (частотаси)га боғлиқ деб ҳисоблайди.

* Г у ж м а н М.М. От языка немецкой народности к немецкому национальному языку. ч. II. М.: 1959. с.172

** F a u l H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle. 1937. s.58.

Натуралистлар қарашдаги нормага нисбатан ижобий томон шундаки, улар адабий норманинг оғзаки тил нормаси билан боғлиқ эканлигини айтадилар, аммо оғзаки тил нормаси ҳал қилувчи роль ўйнайди, деб ҳисоблайдилар. Бу фикр албатта, олдинга қўйилган қадамдир, чунки оғзаки тилнинг ёзув тили нормасига таъсири натуралистларгача ҳеч ким томонидан ҳисобга олинмаган эди.

Уларнинг қуйидаги фикрларини мунозарали деб ҳисоблаймиз:

- агар норма статистик усул билан аниқланадиган бўлса, бир маънони берадиган икки тил элементлари сон жиҳатдан бир хил қўяланилса, унинг қайси бирини тўғри, норматив деб ҳисоблаш мумкин, тилда эса бундай ҳодисалар учраб туради;

- норманинг бундай тушунилиши тилнинг нормалашуви учун қилинган онгли ҳаракатнинг борлигини маълум даражада инкор қилади;

- бу нуқтан назар норманинг ўзгариб туришини эътироф этса-да, эски форманинг янгиси билан алмашиб туриш сабабларини умуман ёритмайди.

Младограмматиклар тил нормасига бошқачароқ ёндашдилар ва уларнинг назарияси рационал назария (мақсадга мувофиқ, мақбул, тўғри) деб номланди. Улар тилнинг коммуникатив вазифасини қайси бир тил формалари яхши, тўғри амалга оширса тилдаги ана шу ҳолат нормативликдир, деган хулосага келадилар. Уларнинг тил нормаси ҳақида айтган умумий фикрларини қуйидагича умумлаштириш мумкин:

- алоқа (коммуникация) жараёнида қайси тил элементи нотўғри тушунилса, у нотўғридир;

- қайси тил элементи умуман тушунарли бўлмаса, у нотўғридир;

- қийинчилик билан тушунилган ҳар қандай тил бирликлари нотўғридир. Уларнинг фикрича, нутқ нафақат аниқ, шунингдек тезда тушуниладиган бўлиши керак;

- талаффузни қийинлаштирадиган сўз ва иборалар ёмондир;

- ёдга олинishi қийин бўлган тил элементлари ёмондир;

- маънога таъсир қилмасдан, қисқача ифодаланиши мумкин бўлган тил воситалари яхшидир;

- шаклан узун иборалар, сўзларни ишлатиш анча ноўриндир;

- ҳеч нарса ни ифодаламайдиган тил элементлари кераксиздир;

- фикрларни аниқ ва тез ифодалаш учун хизмат қилмайдиган лисоний ўзгаришларнинг умуман кераги йўқ.

“Рационалистлар ўз назарияларига фақат амалий жиҳатдан тавсиялар бериш билан чегараландилар, лекин “норма” тушунчасининг моҳияти улар томонидан очилмаган, илмий назарий кузатишлар олиб берилмаган.

Юқорида таҳлил қилинган назариялардан ташқари баъзи бир немис тилшунослари норманинг ижобий томонларини эътироф этган ҳолда, унда баъзи салбий хусусиятлар ҳам мавжудлигини уқтирадилар. Масалан, Х.Мозер* тилининг нормалашуви зарур эканлигини тан олгани ҳолда, норма жонли тилга зиён етказди, тилга бошқа тил бирликларининг фаол сангишига, кяриб боришига тўсқинлик қилади, деб ёзади.

* Moser H. Sprache - Freiheit oder Lenkung? Duden - Beitrage.25 Mannheim, 1976.

Тил нормаси муаммоларини ечинда чет эл тилшуносларининг эришган ютуқ ва камчиликлари ҳақида куйидагича хулосалар қилиш мумкин:

1. Прага тилшунослик мактаби намояндалари (Б.Гавранек, В.Матезиус, А.Едличка, В.Барнет, Й.Вахек) тил нормаси ва кодификация тушунчаларини илмий чегаралаш борасида муҳим илмий-назарий ғояни илгари сурдилар, шунингдек, адабий тилнинг услубий тармоқланганлик назариясини функционал нуқтан назардан ишлаб чиқдилар. Улар адабий нормада барқарорлик ва айни пайтда ривожланувчанлик (динамиклик) мезон ва белгилари мавжуд эканлигини тасдиқладилар, шунингдек, “узус”, “система”, “норма”, “кодификация” каби тушунчаларни илмий-лисоний муомалага олиб кирдилар ва бу тушунчаларни ривожлантирдилар. Уларнинг баъзилари (Б.Гавранек, Й.Вахек) оғзаки ва ёзишма нутқ нормалари ҳақида қимматли фикрлар билдирдилар. Аммо улар куйидаги асосий камчиликларга йўл қўйдилар:

а) уларнинг фақат адабий тил ўз нормаларига эга, ижтимоий жаргонлар, лаҳжа ва шевалар эса махсус нормаларга эга эмас, деган фикрлари (Б.Гавранек) нотўғридир;

б) улар нормани тил системаси ва структураси билан боғламай (бу тушунчаларни илмий муомалага киритган бўлсалар ҳам) ўргандилар;

в) улар оғзаки нутқ нормасини кейинги планга ўтказиб, фақат ўз ёзувига эга бўлган тилгина “нормал” тил деб ҳисоблайдилар;

г) улар ёзув билан ёзув нормасини бир хил ҳодиса (Й.Вахек) деб тушунадилар.

2. Тилшунос Э.Косериунинг “тил нормаси” тушунчаси ҳақидаги илмий-назарий қарашлари тилшунослик фани учун жуда катта аҳамиятга эга. Унинг асосий хизматлари қуйидагилар:

а) олим “норма” тушунчасини кенг ва тор маънода изчил таърифлайди;

б) “тил нормаси” ва “кодификация” тушунчаларининг ўртасидаги чегарани аниқлайди;

в) тилда “вариантдорлик” тушунчаси системанинг оқибатидан эмас, балки норманинг ўз моҳиятидан келиб чиққанлигини исботлайди;

г) унинг тилдаги қондалардан турлича четга чиқишларин ҳам норма белгилайди, деган фикри катта аҳамиятга эгади.

3. Америкалик тадқиқотчилар, шунингдек, инглиз ва немис тилшунослари норманинг назарий муаммоларига унчалик даражада эътибор бермадилар ва тил нормасига функционал амалий жиҳатдан ёндашдилар. Улар норма тилнинг ўзида бўлмайди, балки тилшунос мутахассислар томонидан яратилади, белгилаб берилади деб ҳисобладилар. Бу фикр, албатта, нотўғридир. Шунингдек уларнинг, норматив тилнинг асосий маънавий оғзаки нутқидир деган хулосалари ҳам унчалик тўғри эмас. Немис тилшунослари (Г.Пауль) фикрича норманинг асосий белгиси тил элементларининг нутқда қўлланиш частотасидир.

Шу билан бирга бу тилшунослар назариясининг афзаллиги шундаки, улар : а) тилни нормалашга онгли равишда ёндашиш кераклигини уқтирадилар; б) миллий тилнинг адабий нормаси оғзаки нутқда шаклланади ва ёзув тилида мустаҳкамланади ҳамда,

ўз навбатида, оғзаки тилга таъсир қилади, дейишади. Бу фикр тил нормаси назарияси учун маълум аҳамиятга эгадир; в) улар нормани: “сўзловчи-тингловчи”, “тўғри-ноғўғри”, “нормал-анормал” каби парадигматик қарама-қарши қўйишлар ёрдамида талқин қилишга уриндилар.

Шундай қилиб, чех тилшунослари, америкалик тадқиқотчилар, инглиз ва немис тилшунослари ҳамда Э.Косериунинг “тил нормаси” тушунчасини илмий-пазарий жиҳатдан таҳлил қилишлари, бу тушунчанинг жуда кўн белги ва мезонларини, ўзига хос хусусият ва хоссаларини аниқлашда беқиёс катта аҳамиятга эгадир. Аммо улар норма тушунчасини аниқлашда категориал даражадаги мукаммал фикрга кела олмадилар.

2. Норма масаласининг рус тилшунослигида ўрганилиши

Рус тилшунослиги тарихига назар ташланадиган бўлса, тил нормасининг илмий аниқланиши норматив грамматикалар, риторикага оид асарлар ва лугатлар яратилишлардан бошланганлигини кузатамиз. Рус тилшунослигида норматив грамматиканинг яратилиши М.В.Ломоносов номи билан боғлиқдир. Унинг “Россия грамматикаси” ва “Риторика” кэби ишларида рус тили норматив грамматикаси ва стилистикасининг асослари яратилди. У биринчи китобида ўша даврда Европа тилшунослигида қўқирон бўлган “умумий грамматика” тарафдорларининг гояларидан ва принципларидан анча олдига кетиб, ўз олдига барчага тушунарли бўлган рус тилининг оммабеч норматив грамматикасини яратишни мақсад қилиб қўйди. Унинг ўша давр руҳига мос бўлган “норматив грамматикаси” “умумий грамматика” гоялари билан қуралишида катта роль ўйнади, кейинчалик эса, М.В.Ломоносов тўплаган тил материаллари ва мазкур “грамматика” материаллари тарихий-қийсий тилшунослик соҳаси бўйича кузатишлар олиб борган олимлар томонидан амалда фойдаланилди. М.В.Ломоносовнинг бу илмий ишлари “тил нормаси” назарияси учун рус тилшунослиги тарихида илк босқич,

* Л о м о н о с о в М.В. Полное собрание сочинений. Т.7.

Труды по филологии. 1739-1758. М.-Л.: 1952.

биринчи қадам бўлиб ҳисобланади. Бу ҳақда С.П.Обнорский шундай ёзади: “Тил нормаси ҳақидаги Ломоносов томонидаги яратилган Россиянинг асосий негизи норма тушунчаси ривожланишининг кейинги тақдирини белгалади ва ҳозирги тилимизнинг жонли асоси бўлиб хизмат қилмоқда”.*

Рус тилшунослигида инқилобдан олдин норма масалалари билан жуда кам шуғулландилар. Тил нормаси ҳақидаги фикрлар А.Х.Востоков, Я.К.Грот, А.А.Потебня ва бошқаларнинг илмий ишларида у ёки бу даражада ўз аксини топи, ҳолос. Шунинг таъкидлаш керакки, бу тилшунослар тил нормаси масалаларининг ўзларининг махсус кузатишлари объекти қилиб олмаган бўлсалар-да, норма ҳақидаги фикрларининг тилшуносликнинг бошқа соҳаларининг кузатиш жараёнида йўлмай-йўлакай айтишга муваффақ бўлдилар.

Рус тилшунослигида тил нормаси тушунчасининг илмий жиҳатдан аниқлаш тарихан дастлабки амалий грамматикалар ва луғатлар тузишдан бошланиб, улар тил системасининг ва унинг функционал стилларининг баён қилиш билан чегараланган. Бу ишлар амалий аҳамиятга эга бўлиб, аввало, тилдаги ҳар хил ўзгариш туришларини нормалаштириш масаласининг ҳал қилишга бағишланган. XIX аср охири ва XX аср бошларида Россияда кўпга луғатлар* чиқа бошлади. Бу луғатлар ва норматив грамматикалар муаллифлари ўз олдларига тилнинг нормативлигининг баён қилиш, ўша даврдаги тил жамоасига хос бўлган тил нормасининг белгилаш ва тилнинг ижтимоий вазифасининг кенгайтириш масалаларининг қўйган эдилар.

* Обнорский С.П. Ломоносов и русский литературный язык. // Избранные работы по русскому языку. М.:1960.

Тил нормаси назариясига асримиш бошларида муносиб ҳисса қўшган тилшунос В.И.Чернишевдир. У "Правильность и чистота русской речи. Опыт русской стилистической грамматики" (1909,1913) китобида тил нормаси ва нутқ маданияти ҳақида жуда қўн қимматли илмий фикрлар айтган. У тил нормасининг ўзгарувчанлигини тилдаги далилий мисоллар билан исботлади, нормада вариантдорлик категорияси мавжудлиги гоёсини яратди, у ёки бу тил бирликларини норматив ҳол дейиш учун жуда қўн манбаларга асосланиш кераклигини уқтирди. У нормадаги вариантдорлик ҳақида гапириб, тилда эски ва янги, асл ва ўзлашган, китобий (ёзма) ва оғзаки, умумхалқ ва диалектал формалар мавжудлигини ва улар ўзаро узвий боғлиқлигини асослаи равишда исботлади.

-
- * Г р е ч А.Н. Справочное место русского слова. Спб.1839.
1843; З е л е н е ц к и й К. О русском языке Новороссийском крае. Одесса.1855; Д о л о н ч е в В. Опыт словаря неправильностей в русской разговорной речи. Варшава 1909;
О г и е н к о И.И. Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи. Киев, 1915; О г и е н к о И.И. Правильность и чистота русской речи. Воронеж, 1912 ва бошқалар.

В.И. Чернышев ўз ишлари билан рус адабий тили нормалашувининг амалий ва назарий ривожланишига, рус нутқи маданияти ҳақидаги таълимотнинг шаклланишига сезиларли даражада таъсир кўрсатди.

Шуни таъкидлаш керакки, аксинча, баъзи тилшунослар, жумладан, А.А.Шахматов, нормани тилшунослик доирасига кирмайдиган муаммо деб ҳисоблади. *“Шахматов учун улутан тилига нормалани ёт нарса эди”*, - деб ёзди Е.С. Истрина*.

Ишқибоддан кейинги даврда кўп тилшунослар, жумладан, А.М.Пешковский, С.Н.Обнорский, Л.В.Щерба, Г.О.Винокур, Л.П.Якубинский, Е.Д.Подиванов, В.В.Виноградов, Е.С.Истрина ва бошқалар ўз диққатини тил ва нутқ маданияти масалаларига ва тил нормасининг илмий-назарий муаммоларига қаратди. Уларнинг ишларида асосан рус нутқининг тўғрилиги, намунавийлиги масалалари, адабий тилнинг анъанавий нормаларидан четга чиқишлари масаласи кўрилди. Аммо норма тушунчасининг асл маънасини улар етарли равишда очиб бера олмадилар.

Масалан, А.М.Пешковский** норма тушунчаси ҳақида фикр юритиб, тил birlikларининг тилда қўлланиши чоғида, бир томондан уни ҳолисона баён қилиш кераклигини, яъни ҳеч қандай баҳо бермасдан, фақат оддий қонун-қондаларга солиш лозимлигини, иккинчи томондан эса, тил birlikларини тартибга

* Истрина Е.С. А.А.Шахматов как редактор словаря русского языка. // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. 1946, Т.5. с.415

** Пешковский А.М. Объективная и нормативная точка зрения на язык.// Русский язык в школе. Вып.1.М.-Пг.,1923

салини, ҳоқуқларини кераклиги ни уқтирди. Шу билан у тилнинг илмий таърифлангани ва тилнинг норматив таърифлангани деган атамаларни илмий муомалага киритиб, бу икки таъриф ўз моҳияти жиҳатидан фарқланадиган тушунчалар бўлиб, уларни назарияда ҳам, амалиётда ҳам кескин фарқлаш лозим эканлигини таъкидлади.

Тилшунос С.П. Обнорскийнинг* бир қатор ишлари рус адабий тили нормасининг шаклланиши ва ривожланиши масалаларига бағишланган. Олим тилдаги ҳар хил ўзгаришлар ҳақида, тилда вариант бирликларининг мавжудлиги, нормадаги қатъиятсизлик, иккиланишлар ҳақида фикр юритган.

Рус тилшунослигининг яна бир ёрқин намоянаси Г.О.Винокур** тил нормаси ва пугқ маданияти муаммоларини стилстика фани билан боғлаб ўрганди. У тил нормасини манбаларини аниқлаш учун шундай тил системасини топкии керакки, бу система ўз вазифаси жиҳатидан амалий, халқ тилидан фарқ қилмайдиган, шу билан у система сифатида аниқлашладиган бўлиши кераклигини айтади. Бундай системага Г.О.Винокур кенг маънода адабий бўлмаган адабиётлар, яъни газета, журнал тили, илмий асарлар тили, идоравий-расмий тил, реклама ва эълонлар тилини киритади ҳамда ана шу лисоний система асосида норманинг амалда қўлланиш имкониятларини мисоллар билан тасдиқлайди.

* О б н о р с к и й С.П. Культура русского языка. М.-Л., 1948;

Правильности и неправильности современного русского литературного языка. // Известия АН СССР Отделение литературы и языка, Т.3. Вып. 6. 1944 ва бошқалар.

* * В и н о к у р Г.О. Культура языка. 2-изд. М.:1929

Тилшунос Л.П.Якубинский* оғзаки нутқда норманинг тез-тез ўзгариб турвишини ҳисобга олган ҳолда, миллий тил нормасининг ҳолисона (объектив) мезонларини матбуот тилидан ахтарини зарурлигини уқтиради.

Адабий тил ва унинг услублари табиати, оғзаки ва ёзма нутқнинг услубий фарқлари, тил нормасининг умумий методологияси ҳақидаги дастлабки фикрлар академик Л.В.Щербанинг бир қатор илмий ишларида ўз ифодасини тошган. Л.В.Щербанинг тил нормасига қўшган асосий хизматларидан бири, у биринчилардан бўлиб, нормада ўзига хос ўзгарувчанлик (динамиклик) мавжудлигини исбот қилди ва тил фактлари асосида ўз ғоясини тасдиқлади. Бу ҳақда Л.В.Щерба шундай ёзади: *“Умуман мен тилни ҳаракатдаги ҳолатида англаб олишга тиришдим: тилни тушунишнинг аниқ нуқтасида мустаҳкам, турғун нормани асосий ўринга суриш керак, кейин эси, бир томондан, ўлиб, йўқ бўлиб бораётган, иккинчи томондан, янгидаги туғилаётган, пайдо бўлиётган нормани кўрсатиш зарур”*.**

Л.В.Щерба адабий тилнинг намунавий нормаси, унинг маибалари ҳақида ҳам фикрлар юритган. Унинг фикрича, тил нормасини аниқлашда намунавий матиларга энг яхши, етук адибларнинг асарларига мурожаат қилиш лозимлигини таъкидлаб, шундай ёзади: *“Тилшунослар у ёки бу тил нормасини белгилашда “тил дидини” юқори даражада эгаллаган яхши ёзувчиларнинг асарларига мурожаат қилиб жуда тўғри иш қиладилар.”****

* Я к у б и н с к и й Л. Очерки по языку. М.: 1932

** Щ е р б а Л.В. Восточнолужицкое наречие. т.1 Пг.1915.

*** Щ е р б а Л.В. О тройком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Изв. АН СССР. Отделение литературы и языка.1931. 1. с.113.

Тил нормаси ва нормативлик мезонлари ва хусусиятларини социолингвистик асосда талқин қилиш Е.С.Истринакинг* илмий ишларида ўз ифодасини топди. Унинг фикрича, норма маънавларининг муътабарлиги шароитида тил birlikларининг қўлланилиш даражасига қараб белгиланади.

Рус адабий тили нормасининг шаклланиши ва ривожланишига таниқли тилшунос С.И.Ожегов барақали ҳисса қўшди. У “Нутқ маданиятининг навбатдаги вазифалари”** номли мақоласида норма тушунчасини таърифлади, унинг динамик характерини атрофлича изоҳлади ва нутқ маданияти соҳасидаги бўлажак илмий-назарий ва амалий излавишларининг вазифаларини белгилаб берди. Шунингдек, терминологияни тартибга солиш, нутқ маданияти бўйича амалий қўлланмалар, лугатлар, маълумотномалар яратилиш борасида қўллаб ювлар қилди. У рус тили институтидаги “нутқ маданияти” бўлимининг асосчиси эди. С.И.Ожегов “Нутқ маданияти масалалари” (1-3 чиқиши. М.,1955-1967) тўпламини ташкил қилди. Бу тўпламларда нутқ маданияти ва тил нормасининг нафақат соф амалий масалалари, шунингдек, умумназарий ва илмий тўмонлари ҳам атрофлича ёритилди.

50-йилларгача нутқ маданияти ва тил нормаси муаммоларига бағишланган илмий ишлар асосан нутқ маданиятининг назариясини ва унинг “тўғрилиги” ва “нормативлиги” жиҳатларини ишлаб

* Истрина Е.С. Нормы русского литературного языка и культура речи. М.-Л. 1948, с.19.

** Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи.

// Вопросы культуры речи. Вып.1:М.:1955.с.5-33.

чиқиш билан чегараланган. Кейинчалик эса, С.И.Ожегов, Ф.П.Филин, Б.Н.Головин, В.Г.Костомаров, Л.И.Скворцовларнинг ишларида то ўша давргача тўпланган амалий тажрибалар умумлаштирилди, тил нормаси ва нутқ маданиятининг долзарб назарий муаммолари кун тартибига кўйилди ва бу муаммоларнинг ечишининг қулай ва нуфусли йўллари топишга ҳаракат қилинди.

70-80-йилларга келиб, бир қанча илмий-назарий характерга эга бўлган қўлланмалар, рисоалар, илмий мақолалар юзага келди. Бу илмий ишларда адабий норманинг тузилиши, моҳияти, унинг янги даврда ривожланиш тенденциялари лисоний вариантдорлик муаммосининг таҳлили, адабий нормадаи четта чиқишларнинг

сабаблари ва унинг кўринишлари, норманинг кодификацияси ва шунга ўхшаш бир қатор масалалар таҳлил қилинди ҳамда у ёки бу даражада ҳал этилди.*

* Актуальные проблемы культуры речи. М.:Наука.1970;

Г о р б а ч е в и ч К.С. Вариантность слова и языковая норма. Л.1978; С к в о р ц о в Л.И. Теоретические основы культуры речи. М.:1980; Г р а у д и н а Л.К. Вопросы нормализации русского языка. Грамматика и варианты. М.:1980; И ц к о в и ч В.А. Очерки синтаксической нормы. М.:1982; Г о л о в и н Б.Н. Основы культуры речи. 2-изд. М.:1988 ва бошқалар.

Кейинги йилларда тарғибот ва таълимчиларга мўлжалланган бир неча рисола ва китоблар,* нотиклик саноати тарихи ва назарияси масалалари кўтарилган ишлар,** бутқ одоби муаммолари баён қилинган бир неча китоблар*** юзага келди.

Кейинги пайтларда тил нормаси муаммоларини, жумладан, адабий тил нормасини турли хил нуқтан назардан туриб кузатмоқдалар ва лисоний таҳлил қилмоқдалар. Тил нормасининг мана шу тарзда ўрганилишини қуйидаги йўналишларга ажратиш мумкин:

1. Нормани тилнинг систем-структур имкониятларининг ўрганилиши билан боғлиқ ҳолда (В.Ф.Ицкович, Ф.П.Филин, Н.Н.Семеник, Л.П.Крысина ва бошқалар) таҳлил қилиш;

*А д а м о в Е.А. О культуре речи пропагандиста. М.:1970;

Б е л о с т о ц к а я Н.Г. Культура публичного выступления. Учеб.пос. М.:1977; К о х т е в Н.Н., Р о з е н т а л ь Д.Э. Искусство публичного выступления. М.:1988; М и х н е в и ч А.Е. Ораторское искусство лектора. М.:1976; О д и н ц о в В.В. Структура публичной речи. М.:1976; Ч и х а ч е в В.П. Речивое мастерство пропагандиста. М.: 1987 ва бошқалар.

** А п р е с я н Г.З. Ораторское искусство . М.:1972; Н о ж и н А.Е. Основы советского ораторского искусства. М:1973; 2-изд. 1981; С к в о р ц о в Л.И. Об ораторском искусстве С.М.Кирова. // Русская речь. 1980,4 ва бошқалар.

***Т р о ф и м е н к о В.П. Формулы речевого этикета в разговорной речи. АКД. Ростов на Дону. 1973;

Ф о р м а н о в с к а я Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. М.:1982, 2-изд.1987 ва бошқалар.

2. Нормани адабий тил ижтимоий вазифасининг кенгайиши ва унинг функционал ранг-баранглигининг ўсиши билан боғлиқ ҳолда (К.А.Долнини, Э.Г.Ризель, К.С.Горбачевич ва бошқалар) ўрганиш;

3. Нормани адабий тилнинг баъзи социологик жиҳатлари билан боғлиқ ҳолда (М.М.Гужман, Н.Н.Семенов, А.А.Леонтьев, А.А.Касаткин ва бошқалар) кузатиш;

4. Нормани нутқ маданияти масалалари билан боғлиқ ҳолда (В.В.Виноградов, Л.В.Щерба, Б.Н.Головин, Г.О.Винокур, В.Г.Костомаров, Л.И.Скворцов ва бошқалар) ўрганиш;

5. Нормани тилнинг руҳий (психологик) ва алоқавий (коммуникатив) жиҳатлари билан боғлаган ҳолда (В.Г.Костомаров, А.А.Леонтьев, Б.Н.Головин ва бошқалар) таҳлил қилиш ва бошқалар.

Бундан ташқари, ҳозирда тил нормасининг жуда кўл алоҳида ва муайян жиҳатлари билан ҳам шуғулланилмоқда. Масалан, К.С.Горбачевич лексик норма масаласини ва ундаги вариантдорлик мезонини, В.А.Ицкович норманинг синтактик жиҳатини, Л.К.Граудина умумграмматик ва вариантдорлик томонини, Р.Р.Каспранский фоно-стилистик хусусиятини, Е.Е.Анисимова норманинг стилистик хусусиятини, Л.П.Ступин лексикографияда норма масаласини ўз илмий ишларининг асоси қилиб олдилар. Проф.Л.И.Скворцовнинг диққат марказида эса, норманинг динамик характери турди ва у шу масалани тўлақонли назария билан бойитди:

Рус тилининг грамматика нормани тадқиқ этганига барино қаранг ишларга ҳес хусусиятлар яна шундан иборатки, норма масалалари нафақат рус тили материали асосида, балки чет тиллар шунингдек бир қатор қўшни миллий тилларнинг материаллари асосида ҳам кузатилган. Масалан, Л.П.Ступни, А.С.Линский, Ю.М.Скробнев, В.В.Постникова инглиз тили, М.М.Гухман, Н.Н.Семенов, Э.Г.Ризель, Р.Р.Каспранский немис тили, Н.А.Катагошчина, В.Г.Гак, К.А.Долнини француз тили, Г.В.Степанов, Н.Д.Арутюнова испан тили, А.А.Касаткин, С.Б.Эстулина итальян тили, А.П.Коваль, Г.П.Ижакевич, М.М.Пилинский украин тили, И.Я.Лепешев, И.К.Германович белорус тили, Н.Г.Корлэтяну, В.В.Ваксман молдован тили, Э.Ю.Нурм, Х.Рятсен эстон тили, А.Я.Бликина, К.Гаусенблас латин тили ва бoshқа қардош тиллар материалида тил нормаси ва нутқ маданияти муаммолари ҳақида илмий кузатишлар олиб боришган ва бормоқдалар.

Чет эл тилшунослари, шунингдек рус тилшуносларида лисоний норма бўйича олиб берилган тадқиқотлар, улардаги илмий ҳулосалар туркий халқлар тилларидаги, жумладан ўзбек тилидаги адабий норма хусусиятларини ўрганишига назарий таянч бўлиб хизмат қилди. Бу ҳол 1960 йиллардан кейинги даврда туркий тилшуносликда юзага келган адабий норма, нутқ маданияти, услубиятга оид тадқиқотларда ёрқин кўринади.

3. Туркий тилшуносликда лисоний норма муаммоларининг ўрганилиши

Маълумки, у ёки бу халқнинг адабий тили, ижтимоий-тарихий ҳодиса сифатида бир хил, бир текис ва бир даражада ривожланмайди. Ички ва ташқи омиллар туфайли тиллар лексик таркибида, товуш тизимида, грамматик тузиллишида бир қанча ўзгаришлар кузатилади, бу эса адабий тиллар ривожланиш тарихининг маълум даврларини ташкил қилади. Ҳозирги даврга келиб туркий халқларининг тиллари кенг тармоқли илмий, ижтимоий-сиёсий ва бадний адабиётга эга бўлган адабий тиллари тарихи, уларнинг адабий нормалари ва функционал стилистикасининг ривожланиши ҳақида бир қатор илмий-назарий ва амалий ишлар юзага келди. Туркийшуносликнинг ҳозирги ҳолати туркий халқларининг адабий тилларига боғлиқ бўлган ҳамма масалаларга ҳолисона баҳо беришни тақозо қилади.

Туркий тиллар адабий нормаси ва нутқ маданиятига илмий баҳо бериш жуда қийин масала. Унинг бир неча сабаблари бор:

Биринчидан, ҳозирги давр туркий тиллари бир текисда ривожланмади ва ривожланмаяпти, бу эса: а) инқилобгача бу тиллар қай даражада ривожланиб келганлиги билан, б) ҳозирги шароитда бу тиллар бажаришлари керак бўлган ижтимоий вазифаларнинг ҳажми билан, в) ҳар бир тилнинг лаҳжавий асосининг, фонетик, лугавий ва грамматик нормаларининг қай даражада барқарорлашуви билан боғлиқдир.

Иккинчидан, туркий адабий тилларнинг шаклланиш жараёнида махсус атамалар яратишда, бошқа тиллардан сўз ўзлаштиришда, ҳар бир тилнинг ўз ички имкониятларидан фойдаланиш борасида турлича йўл тутдилар ва бу масалага илмий жиҳатдан турлича ёндашдилар.

Учинчидан, ҳар бир туркий адабий тил ўзига хос шева-ларига, шунингдек шаклланиш ва ривожланиш хусусиятларига эга.

Тўртинчидан, ҳар бир туркий тилнинг орфографик, орфоэник, лексик, фразеологик, стилистик, грамматик ва бошқа хил нормалари илмий-амалий жиҳатдан ҳар хил даражада ишланган.

Бешинчидан, бу тилларда турли хилдаги орфографик, терминологик, икки тиллик, изоҳли лугатларнинг чоп этилиш сопи, ҳажми ва даражаси ҳар хил, норматив грамматикалар, кутқ маданияти соҳаси бўйича амалий-пазарий қўлланмалар ва уларда кўтарилган масалалар баъзи бир тилларда анча кенг кўламда, батафсил баён қилинган, баъзиларида эса у даражада эмас, ҳатто баъзи тилларда умуман бу масалаларга эътибор берилмаган.

Ҳар бир адабий тил товуш таркибининг нормалашув даражаси, унинг алифбоси, орфографик ва орфоэник нормаларининг амалий жиҳатдан пухта ишланганлигига боғлиқ. Бу ерда шунинг эслатиб ўтиш керакки, инқилобдан сўнг то 30-йилларгача туркий тилларнинг аксарияти араб алифбосидан фойдаланиб келдилар. Кейинчалик бу алифбо ҳар бир туркий тилнинг талаффуз ва ёзув нормаларига биноан ислоҳ қилинди. Ислоҳ қилинган араб алифбоси ҳам тилни эгаллашда бир қанча қийинчиликлар туғдирди. Шу сабабдан 1930-1940 йиллар мобайнида кўпчилик туркий тиллар лотин алифбосига ўтишга

мажбур бўлдилар. Ва ниҳоят 1940 йилдан бошлаб бу тиллар рус графикасидан фойдаланиб келишди.

Табиийки, туркий тиллар алифбосининг бундай тез-тез ўзгариб туриши, уларнинг имло ва талаффуз нормаларининг ҳам ўзгариб туришига сабаб бўлди. Ҳозирги ўзбек ёзувининг лотин ёзуви асосидаги янги алифбога ўтказилиши мустақиллик даврининг эҳтиёж ва талаблари тақозосидир. Бундай ўзгаришлар туркий тиллар ўзларининг нормалашган адабий тилларига эга бўлгунга қадар жуда мураккаб йўлни босиб ўтганигидан далолат беради.

Ҳар бир адабий тилнинг нормалашувида, албатта имло лугатларининг роли каттадир. Рус графикаси негиздаги кирил ёзувидан фойдаланиш бошлангандан сўнг бир қанча туркий тилларининг, масалан, қозоқ, озарбайжон, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, чуваш, ёкут, тува, қўмиқ тилларининг имло лугатлари чоп этилди. Туркий адабий тиллар имлосининг тарихий такомиллашуви, шаклланиши ҳақида, имловий хатоларни тузатиш йўллари, ундаги баъзи қийин ҳолатлар, киши номлари ёзилиши, қўшма сўзлар, қисқартма сўзлар, ўзлашма сўзлар имлоси ҳақида жуда кўплаб илмий-назарий ва амалий фикрлар айтилди. Бу фикрлар эса умуман туркий адабий тиллари, хусусан имло нормаларининг шаклланиши ва ривожланишида, шубҳасиз, жуда катта аҳамият касб этди.

Шуни таъкидлаш керакки, кўпчилик туркий тилларда ҳанузгача адабий талаффуз нормалари қатъий қонун-қоидага солингани йўқ. Баъзи тилларда талаффузнинг шева элементлари сақланиб қолмоқда, баъзиларида эса талаффуз қоидалари тўла жорий қилинмаган. Шунга қарамасдан туркийшунос олимлар

талаффуз нормалари назарияси ва амалиётинга бағишланган бор неча илмий ишлар яратдилар.

Кейинги даврларда туркийшуносликда тил нормасининг умумназарий ва алоҳида жиҳатларини ўрганиш масаласи долзарб бўлиб қолмоқда. Шундай долзарб масалалардан бири лексик норма масаласидир. Уни ўрганиш чоғида тилшунослар лексик норманинг шаклланиш жараёнига, миллий адабий тилнинг илқ ривожланиш даврларига, сўз қўллаш нормаларига эътибор бермоқдалар.

Аmmo шунинг афсус билан таъкидлаш керакки, туркийшуносликда лексик норманинг умумназарий масалалари, унинг оғзаки ва ёзма нутқдаги табиати, функционал-услубий тизимдаги роли, сўзларнинг вариантдорлиги масалалари, лексик норманинг мезонлари ва асосий белгилари унинг лексикографияда тутган ўрни ҳақида илмий-назарий ва амалий тадқиқотлар ниҳоятда кам.

Махсус атамаларнинг нормаларига ҳам жуда кам эътибор берилмоқда. Терминологик тизимни нормалаш назарий муаммолари, бу соҳада қилиниши лозим бўлган илмий принциплар ишлаб чиқилган эмас.

Туркий тиллар тилшунослигида грамматик норма масалаларига нисбатан дуруст ёндашилганлигини кузатамиз. Бу ишларда келишк категориясининг нормалашуви, кўмакчилар нормалашуви жараёни, матбуот тилининг морфологик нормалари, шунингдек, адабий тил грамматик қурилишининг нормалашуви

масалалари ёритилган.* Аммо ҳанузгача жуда кўп туркий тилларнинг грамматик нормалари жуда кам ўрганилган ва кам ишланган ҳодиса ҳисобланади.

Кузатишлар шуни кўрсатаётганики, тил нормасининг алоҳида жиҳатлари туркий тилшуносликда нутқ маданияти масалалари билан боғлиқ ҳолда ўрганилмоқда. Шу давргача яратилган ишларда сўз қўллаш нормалари ва улардаги четга чиқишлар, орфографик, талаффуз, грамматик нормаларнинг нутқ маданиятига _____

* А л и з а д е С.Г. Морфологические нормативы азербайджанского языка XVII века. // Структура и история тюркских языков. Баку, 1983. с.58-68; А н и а м у р о в А. Аналитические глагольные формы и литературная норма. // Некоторые вопросы культуры туркменской речи. Ашхабад, 1977. с.10-12 (на туркм.яз.); М и р н е в А.Ф. Грамматические нормы в языке азербайджанской печати (70-е годы). АКД, Баку, 1980;

Т а ч м у р а д о в Т. Нормализация грамматического строя туркменского литературного языка в советскую эпоху. Ашхабад, 1972 (на туркм.яз.); Т а ч м у р а д о в Т.

Г е л ь д ы м у р а д о в А. Морфологическое варьирование и литературная норма.// Вопросы советской тюркологии. ч.1. Ашхабад, 1988; Х а л и л о в Ш.Х. Историческое развитие и нормализация категории падежа в средневековом азербайджанском литературном языке.// Советская тюркология. Баку, 1987, 2. в а б.

алоқадорлиги масалалари ва бу нормалардаги жузъий нуқсонлар ва хатолар, уларни бартараф қилиш йўллари, сўз қўллан санъати, нутқ одоби ҳақидаги фикрлар юритилган, шунингдек намунавий юксак нутқ маданиятига эришишда етук адибларнинг роли кўрсатилган.

Шуни мамнуният билан қайд қилиш керакки, кейинги ўн йилликларда туркишуносликда тил нормасининг назарий муаммоларини ҳал этишга қаратилган бир неча илмий мақолалар, рисоалар, ўқув қўлланмалари яратилди, номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Ана шу ишларнинг баъзиларига тўхталиб ўтамиз.

Бир гуруҳ тилишуосларнинг қозоқ адабий тили нормалари ҳақида ёзган мақоласида* қозоқ адабий тили ва унинг нормаларининг шаклланиши ва ривожланиши ҳақида, қозоқ нутқи маданиятининг такомиллашувида буюк адиблар Ибрай Олтинсарин, Абай Қўнаибоев, С.Сайфуллин, М. Авезов, С.Муқонов, Г.Мусреповларнинг роли ҳақида илмий-назарий фикрлар баён қилинган. Шунингдек, қозоқ адабий тили грамматикаси, лексикаси, имло ва талаффузининг нормалануви тўғрисида ҳам гап боради ва бу фикрлар жонли тилдан олинган далилий мисоллар билан мустаҳкамланган. Пировордида, муалифлар тил нормаларининг шаклланиши қозоқ тили

* Кенесбаев С.К., Искаков А.И., Мусабоев Г.Г. и Сыздыкова Р.Г. О нормах казахского литературного языка.//Вопросы развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Алма-Ата, 1964. с.171-186.

ижтимоий базаси ва ижтимоий вазифаларининг кенгайлиги, қozoқ халқи умумий маданиятининг ўсиши, ҳар хил жанр ва услубда ёзилган китобларининг қўлаб нашр қилиниши билан боғлиқлигини эътироф этадилар.

Қozoқ адабий тили ва унинг нормалари масалалари М.Б.Балақасовнинг китобида* батафсил ва чуқур ёритилган. Унда қozoқ адабий тилининг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари ва унинг нормаларининг ҳар хил типлари кўрсатилган.

Тил нормаси ва вариантдорлик ҳодисаси ўртасидаги муштараклик ва мутаносиблик масалаларининг қozoқ тили материалларидаги илмий-назарий таҳлилини А.Г.Абуханованинг мақоласида** кузатамиз.

М.Б.Бегларов*** норма тушунчаси ҳақида озарбайжон тили материалларида бир қанча фикрлар билдирди. У, жумладан, норма ва унинг кодификацияси, норманинг асосий белгилари ва мезонлари, халқчиллиги тўғрисида ёзади.

Озарбайжон матбуот тилининг грамматик нормаларини А.Ф.Мириев ўз номзодлик диссертациясида**** батафсил ёритган.

* Балакаев М.Б. Казахский литературный язык и его нормы. Алма-ата: Ылым, 1984. с182.

* *Абуханова А.Г. Ёще раз о норме и варианности.// Қазақ тілінің мәселелері. Алматы. 1980.с.144-152.

*** Бегларов М.Б. О понятии нормы. // Известия АН АзССР Сер.лит.,яз. и искусства.Баку, 1973. 4.с.60-66. (на азерб.яз.)

**** Мириев А.Ф. Грамматические нормы в языке азербайджанской печати. (70-годы). АКД. Баку,1980.

Бу монографик ишда муаллиф тилшуносликда норма тушунчаси ва адабий тил нормаси, норма ва кодификация, норма ва вариантдорлик, адабий тилнинг умумий нормалари ва функционал-услубий нормалари, адабий тил нормаси ва вариантларни аниқлашдаги асосий принципалар ҳақида назарий фикрлар юритиб, тил нормасига ўз муносабатини билдиради.

Шунингдек, бу диссертацияда матбуот тилида морфологик нормалар масаласи ва вақтли матбуот тили услубининг синтактик хусусиятлари нутқ маданияти ва нормативлик нуқтаи назардан кузатилади. Иш сўнггида бир қанча илмий-назарий ҳулесалар қилинган ва амалий таъсиялар берилган.

Озарбайжон тили материали асосида адабий норма ва умумхалқ оғзаки тили,* ҳозирги замон проза тилида норма ва вариантдорлик,** норма ва ундаги қарама-қаршилиқлар,***

* Халилов Ш.Х., Мамедов Н.Х. Общепародный разговорный язык и литературная норма.//Советская тюркология.Баку,1988. 6. с.51-58.

** Алиев А. Норма и варианты в языке современной прозы. //Изв.АН АзССР. сер. лит., яз. и искусства.Баку,1985,1.с.99-102.

*** Юсифов М.И. Норма и противоречия в законе гармонии. //Изв. АН АзССР. сер. лит., яз. и искусства.Баку,1984,3.с.61-64.

озарбайжон нутқи маданиятининг асосий масалалари* каби муаммолар озарбайжон тилшунослари томонидан тадқиқ қилинди.

Туркман тили адабий нормалари ва нутқ маданиятининг назарий масалалари П.А.Азимов,** Т.Тачмурадов*** ва Ж.Тачмурадовларининг**** илмий ишларида ўз аксини топди. Бу соҳада, айниқса Т.Тачмурадовнинг хизматлари диққатга сазовордир. У туркман адабий тили нормасини комплекс равишда кузатди ва ўз илмий ишларида туркман тилининг янги даврдаги орфографик, орфоэпик, лексик, грамматик нормаларини илмий таҳлил қилди. Бу ишларининг маҳсули сифатида унинг докторлик диссертацияси***** юзага келди. Бундан ташқари, туркман нутқи маданияти масалалари илмий тўпламининг бир печа нашрларида туркман адабий тили нормалари тизимининг ҳар тарафлама тадқиқ қилинганлигини кўрамиз.

* М а м е д о в М.Б. Основные вопросы культуры азербайджанской речи.// Тюркское языкознание. Материалы III-Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент, 1985. с.234-237.

**А з и м о в П.А. Туркмен адеби дилинин нормалари хақында.//Изв.АН ТуркмССР. Сер. обществ.наук. Ашхабад, 1965.3. с.69-77

*** Т а ч м у р а д о в Т. Туркмен адеби дилинин грамматик гурулушынн совет доврнде нормаланыши. Ашгабат, 1972. Туркмен адеби дилинин лексикасынн совет доврнде нормаланыши. Ашгабат, 1974. Туркмен адеби дилинин орфоэпиясы. Ашгабат, 1977.

**** Т а ч м у р а д о в а Дж. К вопросу о норме и нормативности (Обзор работ отечественных лингвистов).// Изв. АН ТуркмССР Сер. обществ.наук. Ашхабад, 1988, 1.с.74-79.

*****Т а ч м у р а д о в Т. Развитие и нормализация туркменского литературного языка в советскую эпоху. АДД. Ашхабад, 1974. с.94.

Чуваш тили нормасининг назарий масалалари Н.П.Петров* томонидан тадқиқ қилинди. Унинг бир қатор илмий мақолалари, ўқув кўлаимаси, рисола ва докторлик диссертациясида совет даврида чуваш адабий тилининг ривожланиши ва нормалашуви масалалари кузатиш объектив бўлиб хизмат қилди. У ўз ишларида адабий тил нормаси, нормалашуви ва кодификация тушунчаларини атрофлича илмий мунозара тарзда таҳлил қилди, инқилобдан еўнги чуваш адабий тили ва унинг нормасининг ривожланиш жараёнини кузатди, лугавий норма кодификациясини чуваш тилига тадбиқ қилиб ишлаб чиқди.

Татар адабий тили нормасининг тарихий шаклланиши ва ривожланиши масалалари В.Х.Ҳақовнинг ишларида** ўз аксини толгаи.

* П е т р о в Н.П. Чувашский язык в советскую эпоху. Развитие социальных функций и литературных норм. Чебоксары, 1980. 207с;

Некоторые проблемы нормализации и кодификации чувашского литературного языка. // Тюркское языкознание. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент, 1985, с.230-234; Нормализация чувашского литературного языка. Учеб.пособие. Чебоксары, 1988; Функциональное развитие и нормализация чувашского литературного языка в советскую эпоху. АДД. Баку, 1982, 38с.

** Х а к о в В.Х. Некоторые вопросы развития и нормализации татарского литературного языка. // Вопросы тюркологии. Казань, 1970, с.166-175; Функционально-стилистические обособления и развития норм татарского литературного языка XV-XVI вв. // Формирование татарского литературного языка. Казань, 1989, с.13-23.

А.А.Юлдашев* эса ўз ишларини бошқарди милодий тилнинг ягона нормаси шаклланиши масалаларига бағишлагани.

Ўқут тили нормалашувининг баъзи масалалари Л.Н.Харитонов, Е.И.Убрятова, Н.Д.Дьячковский, Н.Е.Петров ва П.А. Сленцовларнинг илмий ишларида тадқиқ қилинган.

Биз юқорида туркий тилшунослиқда кейинги йилларда юзага келган ва лисоний норма муаммоларига бағишланган ишларга тўхтадик. Бу ишлар ва бу ерда таҳлил қилиш имконияти бўлмаган бошқа бир қатор ишларда лисоний норма муаммосининг кўнгини долзарб масалалари бой материаллар асосида ўрганилган. Мана шу ишлардаги норма назарияси, нутқ маданияти ва услубиятга онд янги ва диққатга молик фикрларини чуқур ўрганиши ҳамда улардан ўзбек адабий тили нормалари тизимини таҳлил қилишда, бу соҳанинг амалий масалаларини енида унумли фойдаланиш ўзбек тилшунослари олдида турган муҳим вазифадир.

* Юлдашев А.А. Вопросы и формирования единых норм башкирского национального языка.// Вопросы и формирования и развития национальных языков. Т.10, М.: 1960, с.274-294. 4. 4. 4.

4. Лисоний норма муаммоларининг ўзбек тилшунослигида ўрганилиши

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида нутқ маданияти ва тил нормаси масалалари, нутқ маданияти соҳасининг предмети, мақсади ва вазифалари, мезон ва белгилари илмий-назарий аниқламаларда* муҳокама қилинмоқда, тегишли илмий тўшамлар,** рисоалалар ва мақолаларда*** атрефлича ёритилмоқда.

* Ўзбек тилшунослиги масалаларига бағишланган аниқламалар. Тошкент, 1952. (14-18 май); Ўзбек нутқи маданиятига бағишланган республика I-илмий-амалий конференцияси. Тошкент, 1969; Ўзбек нутқи маданиятининг долзарб муаммоларига бағишланган республика II-илмий-амалий аниқламалари. Термиз, 1990;

Ўзбек нутқи маданиятининг долзарб муаммоларига бағишланган республика III-илмий-амалий конференцияси. Термиз, 1993.

** Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар.// Ўзбек нутқ маданиятига бағишланган I- республика тилшунослик конференцияси материаллари. Тошкент, 1973; Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари (шумой мақола ва тўшам). Самарқанд: СамДУ нашри. 1976, 1978, 1979, 1980, 1982, 1987; Лекция, стилистика ва нутқ маданияти масалалари. Тошкент: Низомий номидаги ТДПИ нашри, 1980; Ҳозирги ўзбек адабий тили нормаларининг тақомили масалалари. Тошкент: Низомий номидаги ТДПИ нашри, 1987; Ўзбек нутқи маданиятининг долзарб муаммолари. Жумҳурият илмий-амалий аниқламалари маърузаларининг қисқача баёни. Тошкент, 1990.

*** Гуломов. А. Фонетик вариантлар ва адабий нормалар.// Ўзбек тили морфем луғати. Тошкент, 1977. 365-382 бетлар. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент, 1983; Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умуркулов Б. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. Тошкент, 1989. Қўнғуров Р.К., Каримов С.А., Қурбенов Т.И. Нутқ маданияти асослари (Лекциялар тексти). I-қисм. Самарқанд, 1985; II-қисм, Самарқанд, 1986; III-қисм. Самарқанд, 1987; Тошалиев И. Стилистия норма муаммолари (биринчи мақола)// Стилистия норма ва унинг асосий хусусиятлари. Ўзбек тили ва адабиёти. 1989, 5-сон; Тошалиев И. (иккинчи мақола)// Ўзбек тили ва адабиёти, 1990, 2-сон ва бешқалар.

Шу ҳолим эътироф этгани керакки, ҳозирги замон ўзбек адабий тили ривожланган грамматик шакллар ва гоёғ бой луғат таркиби билан характерланади.

Нутқ маданияти масалалари ўзбек адабий тилининг лисоний нормаси билан узвий боғлиқдир. Ҳар қандай адабий тилининг нормалашуви ва нутқ маданиятининг юксалиши тилининг стихияли ривож жараёнига жамият аъзоларининг оингли равишда аралашуви маҳсули эканлигини тилишунослик тадқиқотлари кўрсатиб берди.

Ўзбек адабий тилининг нормаланиш жараёни ҳам ва ўзбек нутқи маданиятининг савияси ҳам ўзбек тили ривожининг янги даврида бир хил кечмади. Яна шунинг қайд қилиш керакки, ўзбек адабий тили ва унинг норматив воситаларини ўзлаштириш даражаси аҳолининг ҳамма қатламларида ҳам бир хил даражада эмас, лекин адабий тилининг ўзбек лаҳжа ва шевага таъсири сезиларли даражада бўлди, шу бондан ҳам умумхалқ тилида шевачилик хусусияти камайиб бормоқда. Бу ҳол эса ўзбек адабий тили бутун ўзбек халқининг мулки эканлигидаи далолат беради.

Маълумки, нутқ маданияти масалалари адабий тилининг лексик, фразеологик, семантик, стилистик, имло, талаффуз ва бошқа нормалари билан узвий боғлиқдир. Бу нормаларининг шаклланиши ва назарий-амалий жиҳатдан тадқиқ қилиниши тилишунос олимларнинг олдидаги далзарб муаммо ҳисобланади.

Ўзбек тилишунослари томонидан яратилган дарсликлар, ўқув қўлланмалари, ҳар хил тиндаги филологик луғатларнинг тузилиши, ўзбек тили фонетикаси, луғат таркиби ва грамматик қурилиши каби масалаларининг изчил тадқиқ қилиниши анча кенг тарқалган тил фактларининг норма сифатида тавсия қилиш имконини берди.

Айниқса, ўзбек нутқи маданияти ва адабий тили нормаларининг долзарб назарий-амалий масалаларини, жумладан, ўзбек алифбоси, имлоси, талаффузи, луғавий, услубий, фразеологик, грамматик нормаларини тадқиқ қилиш борасида ЎРФА Тилшунослик институтида 1966 йилдан бошлаб нутқ маданияти соҳасига алоҳида эътибор берилга бошлагани маълум аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбек тилшунослари 1960 йиллардан кейинги даврда ўзбек алифбити, имлоси, пунктуацияси, ўзбек адабий талаффузи нормаларига бағишланган бир қатор ишларни эълон қилишди. Булар орасида имло ва талаффуз луғатлари ҳам бор.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, “Тил нормаси” ва “Нутқ маданияти” сарлавҳаси тагида ёзилган бир қатор ишларда тилшуносликнинг бошқа соҳалари ўрғанадиган масалалар ёритмоқда. Нагизжада тил нормаси ва нутқ маданиятининг аниқ масалалари, жумладан, норманинг объекти, мезон ва белгилари, шартлари ва категориялари, лисоний ва полисоний томонлари, нормадан четга чиқишларнинг ҳар хил сабаблари, унинг типлари масалалари эса эътибордан четда қўлиб кетмоқда.

Нормадан четга чиқишларнинг сабаблари ва типларини аниқлаш тилшунослар олдидagi муҳим вазифа ҳисобланади. Бу ўринда Ф.А.Абдурахмоновнинг мана бу мулоҳазаси диққатга сазавордир: *“Тилшунослар олдида турган муҳим вазифа нормадан ташқари, хато деб тушунадиган тил фактларини коллекция қилиш эмас, балки уларни системалаштириш, сабабини аниқлаш,*

тилда қўлланилган, ammo нормалантирилмаган ҳодисаларни адабий тил нормаларига зид бўлган аномал ҳодисалардан фарқлаб боришдан иборат”.*

Маъна шу маънода ўзбек нутқи маданияти ва ўзбек тили нормаси ҳақида профессор С.Иброҳимов эълои қилган бир қатор тадқиқотлар диққатга сазовордир. У қайд қилинган мавзуларда учта рисола ** яратди. Бу китобларда ўзбек нутқи маданияти ва ўзбек адабий тили нормаларининг назарий ва амалий муаммоларни ҳақида, адабий тил имлоси ва талаффузининг прогрессив томонлари ва мавжуд нуқсонлари тўғрисида, нутқ маданияти ва тил нормаси тушунчасига оид муаммолар, тил ва унинг қадр-қиймати, тил ва тафаккур муносабати, тилнинг ижтимоий моҳияти тўғрисида қизиқарли илмий фикрлар юритади. С.Иброҳимов мазкур рисолаларда адабий тилнинг лексик, морфологик, услубий ва талаффуз нормалари каби долзарб масалаларни бақс, муҳокама доирасига олиб киради, муҳим илмий-назарий фикрлар билдиради.

* Абдурахмонов Ф.А. Ўзбек адабий тилининг этилстик нормалари. // Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар. Тошкент, 1973. 53 бет.

** Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида. Тошкент: “ФАН”, 1972. 54 бет; Ўзбек имлосидаги баъзи қийин ҳолатлар. Тошкент: “ФАН”, 1970, 77 бет; Тилга эътибор-элга эътибор. Тошкент: “Ўзбекистон”, 1972. 40 бет.

Ўзбек адабий тили нормаси ва нутқ маданиятининг умумназарий масалалари С.Иброҳимов, Э.Бегматов, Р.Қўнгурувларнинг мақолаларида, лексик норма масалалари Ш.Шоабдурахмонов, А.Ғуломов, О.Усмонов мақолаларида, услубий норма Ғ.Абдурахмонов, И.Кўчқортоев, Б.Ўринбоев, М.Мукаррамова, Р.Қўнгуров, И.Тошалиев, Б.Умуркуловларнинг кузатишларида, нутқ маданиятида луғатларнинг ўрни ва роли С.Акобиров, Т.Адикулов, Э.Фозиловларнинг ишларида, ташвиш белгиларини ишлатиш нормалари Ҳ.Ғозиев, К.Назаровлар ишларида, алифбо, имло ва талаффуз нормалари С.Иброҳимов, А.Ҳожиев, Ш.Раҳматуллаев, Э.Бегматов, А.Мамаатовнинг мақолаларида таҳлил қилинди.

Бир қатор ишларда норманинг социолингвистик муаммолари (Қ.Хоназаров), норма ва вариантдорлик масаласи (А.Бобоева, М.Асомиддинова, А.Мадвалиев), адабий норма ва плеоназм мавзуси (Р.Қўнгуров, Н.Маҳкамов), адабий норма ва маронимлар масаласи (И.Тошалиев, Э.Дадахўжаев) ва бошқа муаммолар ёритилган.

Ўзбек адабий тили ва нормаларининг такомиллашувида адибларнинг роли ҳақида бир неча мақола ва рисоалар эълон қилинган, жумладан, Навийнинг (А.Рустамов, Б.Бафоев, Х.Дониёров, С.Муталибов, Б.Умуркулов), Бобурнинг (Х.Назарова), Муписнинг (А.Матғозиев), Фурқат ва Муқимийнинг (А.Ахмедова, Х.Бердиёров), Ҳамзанинг (Ф.Камол, Х.Дониёров, Э.Бегматов, Б.Турдиалиев), Абдулла Қодирийнинг (Ф.Насриддинов), Ойбекнинг (Қ.Самадов), Ҳамид Олимжоннинг (Х.Дониёров, Қ.Самадов), Абдулла Қаҳҳорнинг (И.Кўчқортоев, Т.Тошев, Р.Кўчқортоева) роли ҳақида фикрлар юритган.

Маммадакатымыз олимлари нутқ маданияти ва тил нормаси муаммоларини нотиклик санъати (С.Иброҳимов, Р.Қўнгулов, Э.Бегматов, С.Иномхўжаев, М.Туробова), тиргиботчилар ва ташвиқотчилар нутқи (Б.Ўринбоев, Л.Хўжаева, Б.Умуркулов), нутқ одоби (Ш.Раҳматуллаев, Э.Бегматов, С.Ризаев, М.Содиқова), тил эстетикаси (Х.Рустамов, С.Молнев)* жиҳатдан ҳам тадқиқ қилмоқдалар.

Э.Бегматовнинг “Нотикнинг подир бойлиги” (Тошкент, 1980, 37 бет) рисоласида тарғибот ва ташвиқотчиларнинг олиб борувчи мутахассислар учун тил бойликларидан мақсадга мувофиқ даражада фойдаланиш ҳақида, адабий тил ва унинг нормалари ҳақида аниқ маълумотлар берилган. Маълумки, одатда, адабий тилнинг қай даражада нормалашганлигини адабий норманинг ҳолати белгилайди. Лекин шуни назарда тутиб керакки, адабий норма ва тил нормаси тушунчалари бир хил маънога эмас. Агар адабий норма фақат адабий тилга таалукли бўлиб ва унинг доирасида белгиланса, норма тушунчаси эса анча кенг маънони билдириб, тилнинг ҳамма соҳалари ва сатҳларига тегишлидир. Шу билан ҳам рисолада тилнинг адабий тилдан бошқа янаш

* Қавс ичида кўрсатилган муаллифларнинг ишлари ҳақида қаранг: Қўнгулов Р.К., Каримов С.А. Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти. (Библиографик кўрсаткич) Самарқанд, 1984. 100бет.
Маматов А.Э. Библиографический указатель работ по культуре речи и языковой норме. I-часть. Ташкент, 1990. 170с.
Маматов А.Э. Библиографический указатель работ по культуре речи и языковой норме. II-часть. Ташкент, 1990. 210с.

шевалларнинг ўзига хос луганий ва услубий, грамматик нормаларининг mavjudligi қайд қилинади. Муаллиф норма тундунчасини кенг маънода шарҳлаб, диалект ва шеваларни адабий тилдан, шунингдек, тилларни тиллардан фарқлаб турувчи белги бу норма тундунчаси эканлигини ўзбек ва татар тилларида шектирилган мисолларда кўрсата олган. Рисола назарий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ўзбек тилшунослигида адабий норманинг 7 та тилини алоҳида кўрсатган ва улар учун хос бўлган хусусиятлар қам қайд қилинган.

Ўзбек тилшунослигининг ҳозирги босқичида тил нормасининг назарий масалаларини кузатиш ва тадқиқ қилиш энг муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Шу жиҳатдан коллектив муаллифларининг “Адабий норма ва нутқ маданияти” (Тошкент, 1983) китоби жуда катта аҳамиятга эга. Китобда лисоний нормага энг назарий қисм Э.Бегматов томонидан ёзилган бўлиб, унда тил нормаси тундунчаси, умуминорма ва хусусий норма, адабий норма ва унинг хусусиятлари, белгилари, мезонлари ҳозирги давр тилшунослиги шартларига асосланиб, чуқур таҳлил қилинган ва умумлаштирилган. Китобнинг шу қисмида адабий тил нормасини шарҳловчи кўйидаги энг муҳим белги ва мезонлар аниқланган ва системага солинган: адабий тил нормаси реал ва объектив, қонулаштирилган (кодификацияланган), таълиқланган ва баҳоланган, барқарор, тургун, консерватив, ривожланувчи (динамик), аъёнанинч илчил, типик, умумтарқалган, яъни коллектив равишда қўлланиладиган, вариантли, қатъий регламентация қилинган, услубий тармоқланган, ўзунда мустаҳкамланган, стандарт, илмунали ва мўътабар, умумхалқ ва халқчил, кўпчилик томонидан олгли ўзлаштирилган, англаган ҳамда тан олнган, функционал

зарур, маданий-эстетик жиҳатдан баҳолашган, диалект ва шевалардан устун турувчи нормадир. Адабий тил нормасининг юқорида қайд этилган белги ва мезонлари ўзбек адабий тили материаллари асосида таҳлил қилинган. Ана шу бобда, муаллиф ўзбек адабий тили нормасининг типларини умумий тарзда: 1) Ўзма адабий нутқ нормаси, 2) оғзаки адабий нутқ нормасини ажратади ва бу нормалар тизимидаги лексик-семантик, талаффуз, акцентологик, фонетик, грамматик (морфологик ва синтактик), сўз ясаллиш, орфографик, график, пунктуацион, стилистик нормаларини қисқача тавсифлайди.*

Китобнинг “Норма ва услуб” бўлимида услубий нормалар тил нормалари билан бир қаторда турмаслиги, балки услубий норма тил нормаларининг функционал, яъни нутқий жараёндаги яшаш нормалари эканлигини, бу ҳоллар ҳар бир конкрет норма учун алоҳида-алоҳида тааллуқли эканлиги таъкидланган. Китобнинг кейинги бобларида адабий норманинг конкрет кўринишлари ўзбек тили материаллари асосида тадқиқ қилинган:

1988 йилда Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умуркуловларнинг “Ўзбек нутқи маданияти очерклари” китоби нашрдан чиқди. Бу иш ушбу муаллифларнинг “Адабий норма ва нутқ маданияти” тадқиқотининг бевосита мантикий давоми бўлиб, китобда нутқ маданияти соҳасининг мақсад ва вазифалари, нутқ маданияти тушунчасининг моҳияти ҳақида фикр юритилади. Ишда нутқ маданияти соҳасининг мустақил ва мураккаб муаммо эканлигини исботлаш учун ана шу соҳанинг моҳияти, унинг пайдо

* Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент, 1983.

бўлиш тарихи, илмий тадқиқ этиш жиҳатлари, бешка лисоний соҳалар (лексика, стилистика, фразеология, грамматика ва бешкалар) билан муносабати, улардаги ўхшашлик, алоқадорлик ва фарқли томонлар, нутқ маданияти соҳасининг ўрганиш объекти, мазмуни, мезон ва ўлчовлари, шартлари ва категориялари, унинг лисоний ва полисоний томонлари ҳақида атрофлича фикр юритилган.

Нутқ маданияти соҳасининг назарий муаммоларига оид ушбу таҳлиллар Э.Бегматовнинг қаламига манеубдир. Нутқ маданияти соҳасининг *“асосий текшириш объекти адабий тил нормасидир, унинг шаклланиш, ривожланиш, стабиллашув қонуниятларидир”*,* - деб ёзди Э.Бегматов. Шунингдек, шу асосда нутқ маданияти адабий норма ва ундаги норматив воситаларининг истиқболлигини ҳам аниқлаш лозимлиги ўқтирилади.

Китобдан ўзбек нутқи маданияти соҳаси олдидан турган долзарб назарий ва амалий муаммолар қуйидагича тасниф қилинган: 1) нутқ маданиятининг умумназарий проблемалари; 2) ёзма нутқ маданияти проблемалари; 3) оғзаки нутқ маданияте проблемалари; 4) нутқ маданиятининг илмий-амалий проблемалари.

Э.Бегматов томонидан айtilган бу масалаларнинг зарурлиги ва долзарблиги шубҳасиздир ва ҳозирги замон тилшунослик фанининг кун тартибидаги ўз ечимини кутаётган асосий вазифалардандир. Дарҳақиқат, ўзбек тилшунослигида юқорида келтирилган муаммолар ҳанузгача илмий жиҳатдан атрофлича ўрганилган ва тадқиқ қилинган эмас.

**Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умурқулов Б. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. Тошкент, 1988. 51 бет.

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида бир қатор илмий ишлар юзага келдики, бунда ўзбек адабий тили нормасининг алоҳида масалалари тадқиқ қилинган. Жумладан, А.Мадвалнешанинг “Ўзбек химия терминологияси ва унинг нормалашуви масалалари” (Тошкент, 1986) номли номзодлик диссертациясида ўзбек тили кимё атамаларининг ҳолати танқидий баҳоланган ва нормалаш бўйича илмий тавсиялар берилган.

Р.Қўнгулов, С.Каримов, Т.Қурбоновларнинг уч қисмдан иборат “Нутқ маданияти асослари” (лекциялар тексти)* қўлланимсида ҳам ўзбек адабий тил нормаси ва нутқ маданияти масалаларига назарий ва амалий жиҳатдан ёндашишга алоқибат қозонамиз. Ушбу ишнинг *биринчи қисмида*: нутқ маданияти курси, унинг мақсад ва вазифалари, ҳозирги ўзбек тили ва нутқ маданияти, адабий тилнинг нормативлиги масалалари ҳақида фикр юритилган, *иккинчи қисмида*, ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг стилистик системаси ва нутқ маданияти, нутқнинг асосий хусусиятлари каби мавзулар ёритилган бўлса, *учинчи қисмида* тилнинг тасвирий воситалари ва нутқ маданияти, оммавий лекциялар, маърузаларда нутқ маданияти каби масалалар ўз таҳлилини топган.

* Қўнгулов Р.Қ., Каримов С.А., Қурбонов Т.И. Нутқ маданияти асослари. 1-қисм. Самарқанд, 1985; II-қисм, 1986; III-қисм 1987.

1970-1990 йиллар давомида Самарқанд Давлат университети олимлари томонидан услубий ва нутқ маданияти масалаларига бағишланган бир туркум илмий тўпламлар тайёрланди ва нашр этилди. Бу тўпламларда ўзбек адабий тили нормасининг баъзи томонлари, нутқий услублар ва нутқ маданияти муаммоларига боғлиқ ҳолда талқин этилган мақолалар мавжуд.*

1990 ва 1993 йилларда Термиз Давлат университетида ўзбек нутқи маданиятининг долзарб муаммоларига бағишланган илмий конференциялар бўлиб ўтди. Ушбу анжуманларнинг материаллари “Ўзбек нутқи маданиятининг долзарб масалалари”** ва “Нутқ маданияти масалалари”*** номли билан нашр этилди. Бу ишларда ҳам ўзбек адабий тили, адабий норма, услублар ва услубий норма муаммолари, адабий тил билан шеваларнинг ўзаро муносабати, адабий нормадан чекинмишларни инфода этувчи нутқий нуқсонларни бартараф қилиш йўллари ҳақида эътиборга лойиқ фикрлар мавжуд.

* Қараи: “Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари”. Самарқанд, 1977. 110 бет; 1978, 108 бет; 1979, 55 бет.; 1980, 83 бет; 1982, 115 бет; 1987, 80 бет; 1992, 115 бет.

** Ўзбек нутқи маданиятининг долзарб муаммолари. Тошкент, 1990. 107 бет.

*** Нутқ маданияти масалалари. Тошкент, 1993, 245 бет.

Ўзбек тилининг адабий талаффуз нормалари деярли таъқиқ қилинмаган сөҳалардан бири бўлиб, унинг халқ шева ва лаҳжалар билан боғлиқ муаммолари Ш.Шоабдурахмонов* томонида, орфоэтик қонда ва нормалар қисман Фаҳри Камолов,** С.Иброҳимов,*** Ў.Усмонова,**** Э.Бегматовлар***** томонидан ўрганилгани маълум.

* Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962.

** Камолов Ф.К. Орфоэпия. // Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1957, 210-223 бетлар; Камолов Ф.К. Орфоэпия. // Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1 жилд. Тошкент, 1966. 77-93 бетлар.

*** Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида. Тошкент, 1972.

**** Усмонова Ў. Талаффуз маданияти. Тошкент, 1976.

***** Бегматов Э. Адабий талаффуз маданияти. Тошкент, 1982.

Орфоэпик қондалар бўйича О.Усмонов, С.Оттабирзаева, С.Иномхўжаев, Л.Хўжаева ва бошқалар Ўзган баъзи мақолалар ҳам мавжуд. 1970 йиллардан бошлаб, ўзбек адабий талаффузи амалий жиҳатдан нормаланишига ҳам киришилди. М.Содиқова, Ў.Усмоновларнинг "Ўзбек тилининг орфоэпик луғати" (Тошкент 1977) ва коллектив муаллифларнинг "Ўзбек адабий талаффузи луғати" (Тошкент: Фан, 1984) китеблари мана шунинг натижаси бўлди. Шунга қарамастан, ўзбек адабий талаффузи ва унинг нормалари бу соҳани нормаланишига имкониятларига деяр масалалар ҳали қониқарли равишда ўрганилгани йўқ. Ўзбек адабий талаффузининг пۈтқин-лисоний асослари, ўзбекча маданий, тўғри деб ҳисобланувчи пۈтқиннинг намунавий кўринишлари, адабий талаффузи нормаланишига имкониятлари каби кўнгини назарий муаммолар ўз сиймини кутиб турибди.

Маълумки, ўзбек тилшуносларининг кўнгини кучи ва ғайрати 1920 йилдан то ҳозирга қадар ўзбек алифбоси, имлоси, имло қондаларини нормаланишга сарфлабди. Бу ўзбек тилшунослиги тарихида бутун бир давр бўлиб, бу соҳада сўзсиз ютуқлар билан бирга кўнгини мунозарали ўринлар, чайқашлик ва хатоликлар ҳам мавжуд. Мана шу илмий ҳамда амалий аҳамиятга молик тажрибани ўрганиш уларни чуқур таҳлил қилган ҳолда илмий умумлаштириш ўзбек график ҳамда имловий нормаларини янада такомиллаштириш учун алоҳида аҳамиятга эгадир. Шу маънода Х.А.Жамолханов* томонидан олиб бориляётган излавишлар диққатга моликлар.

* Джамалханов Х.А. : Основы узбекской графики. Ташкент: Фан, 1991.

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида нутқ маданияти соҳасига қизиқишнинг кучайиши адабий тил ва адабий норма муаммолари юзасидан узлуксиз ва изчил фикр юритишга олиб келди. нутқ маданияти соҳасига оид ўқув дастурларида “адабий тилнинг нормативлиги”,* “адабий тил нормаларининг тишлари ва нутқий хатоликлар”,** “ўзбек адабий тили-ўзбек нутқи маданиятининг асоси”, “нутқ маданияти ва адабий норма”*** ҳақида тушунча берилган.

Юқорида тилга олинган дастурда “адабий нормаларни ва норматив қоидаларни эгаллаш - нутқ маданиятига эришишнинг муҳим омили”,****-деган жумлалар мавжуд. Ўзбек услубияти***** ва нутқ маданияти***** юзасидан амалий машғулотлар ўтказишни кўзда тутувчи дастурларда ҳам адабий нормани эгаллашга хизмат қилувчи машғулотларга асосий ўрин берилганини кўрамиз.

* Кўнғуров Р.Қ. “Нутқ маданияти асослари” курсининг программаси. Самарқанд,1983. 76бет.

** Маҳмудов Н., Шерматов А. “Ўзбек нутқи маданияти асослари” курси программаси. Тошкент,1987, 8 бет.

*** Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва стилистика асослари. Програма. Тошкент,1987.

**** Бегматов Э.,Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва стилистика асослари. Програма. Тошкент, 1987, 8 бет.

***** Шомақсудов А.Ш., Расулов И.Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг практик стилистикаси. Тошкент,1971.

***** Омонтурдиев Ж., Умурқулов Б. Нутқ маданияти асослари практикуми программаси. Тошкент, 1990.

Ўзбек тилшунослигида 1965 йиллардан бошлаб нутқ маданияти соҳасига алоҳида эътибор берилди бошлагани, шу муносабат билан Ўзбекистон Фанлар Академияси собиқ Тил ва адабиёт институтида махсус “Нутқ маданияти” бўлими очилганини эслатиб ўтган эдик. Шу пайтдан бошлаб ўзбек тилшуосларининг нутқ маданияти соҳасига, бу муаммога оид назарий адабиётларни ўрганиш ва таҳлил қилишга эътибор ҳам кучайди. Бунинг натижасида нутқ маданияти муаммосига оид, жумладан услубий ва лисоний нормага тегишли адабиётларнинг библиографик кўрсаткичларини тузишга олиб келди. Бу борада Самарқандлик тилшуосларнинг хизмати диққатга сазовордир.* Тил ва нутқ маданияти моҳиятан лисоний норма билан боғлиқлиги, норма маданий-адабий нутқнинг асосий омилли эканлиги ойдинлаша борган сари нутқ маданиятининг бу библиографик кўрсаткичларида тил нормасига муносиб ўрин ажратилгани, ҳаттоки кўрсаткичларда адабиётлар таснифи нормага боғлангани ҳолда - имло ва норма, талаффуз ва норма, интонация ва норма, ургу ва норма, пунктация ва норма, ўзлашмалар ва норма, ономастика ва норма, лексикография ва норма, диалектология ва норма** ёки лексик норма, стилистик норма, фразеологик норма*** тарзида тасниф қилинганини кўраимиз.

* Қўнғуров Р.Қ., Каримов С.А. Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти. (Библиографик кўрсаткич), Самарқанд, 1984, 99 б.

** Маматов А.Э. Библиографический указатель работ по культуре речи и языковой норме. часть I, Ташкент, 1990. 170 бет.

*** Маматов А.Э. Ўша асар. II-қисм. Ташкент, 210 бет.

Нутқ маданияти ва услубиятга онд ўқув режаларининг тузилиши ўз навбатида, қонуний равишда бу соҳаларнинг ўқув қўлланмалари ва дарсликларини яратишга олиб келди.

1983 йилда нашр қилинган “Ўзбек тили стилистикаси” китобида адабий тил нормалари ва унинг асосий хусусиятлари ҳақида маълумот берилган. Унда қайд қилинишича “Тил нормаси катта ижтимоий аҳамиятга эга. У тилда доимо содир бўлиб турадиган ўзгаришларга бардош бериб, уни бузилишлардан сақлайди, авлодлар ўртасидаги алоқани, турли даврлардаги маданий нуқтий аъёналар изчиллигини таъминлайди”.* Ишда адабий нормага ҳос барқарорлик, ривожланувчанлик, барнантидорлик, объективлик каби хусусиятлар ҳақида қисқача маълумот берилган. Мазкур қўлланмада биринчи бор лисоний нормага ҳос баъзи мураккаб томонлар тилга олинган: “Нормда тил ички тараққиёт қонуларининг акс этиши ҳам жуда мураккаб масалалардан биридир. Бу масалани ҳал этишда ташлунос олимлар турлича нуқтай назар ва қарашларни баён қилиш билан бирга бир қанча муамло ва саволларни ўртага ташлайдилар. Чунотчи, норманинг табиати, моҳияти объективми? Норма тилининг ижтимоий характери билан боғлиқ бўлмаган, унинг ички хусусиятларини акс эттирувчи одат, таомилми ёки нутқ практикасининг “диди”, “таъби” асосида белгиланадиган қонун-қондами? Нега нормани “бузувчи” бир факт кейинчилик тил нормасига айланади-ю, бошқалари эса узоқ муддат яшаб келишига қарамай, хато саналиб, адабий тил

* Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р.,

Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. - Тошкент: “Ўқитувчи”, 1983, 36-бет.

нормаси сифатида қабул қилинмайди? Бундай ҳолда тилнинг ички, объектив хусусияти намоён бўладими ёки ҳамма гап нутқий дид, маданий анъанадами, тил фактининг нормага айланишига сабабчи бўлган шахснинг эътиборли ва машҳурлигидами?”* Тилга олинган саволларга ўзбек тилшунослигида кейинчалик ёзилган ишларда жавоб топишга ҳаракат қилинди.

1985 йилда Э.Қиличевнинг “Ўзбек тилининг практик стилистикаси” китоби босмадан чиқди.** Унда ўзбек тили услубиятининг асосий масалалари, услубий нормаларини эгаллашнинг йўллари ёритилди.

Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтида 1966 йилда ташкил қилинган “Нутқ маданияти” бўлими ходимларининг ўзбек нутқи маданиятига оид сермашаққат изланишлари ўзбек тилшунослигида нутқ маданиятининг алоҳида илмий соҳа сифатида шаклланишига замин бўлди. Шуниси даражага сазоворки, нутқ маданияти бўлими илмий ходимлари ўз назарий тадқиқотларида нутқ маданиятига эришининг асосий йўли адабий тил нормаси билан боғлиқлигини назарий жиҳатдан асослашга уриндилар. Шу сабабли уларнинг 1983 йилда нашр қилинган “Адабий норма ва нутқ маданияти” китобидаги*** адабий тил ва адабий нормага оид назарий таҳлиллар ва илмий

* Ҳа асар. 38 бет.

** Қ и л и ч е в Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Тошкент. “Ўқитувчи”, 1985.

*** Б е г м а т о в Э., Б о б о е в а А., А с о м и д д и н о в а М. Адабий норма ва нутқ маданияти. - Тошкент, Фан, 1983, 8-77-б.

нуқтаи назарлар “Ўзбек нутқи маданияти очерклари” деб номланган бешқа бир талқиқотда нутқ маданияти соҳасининг долзарб муаммолари билан боғланган ҳолда янада чуқурроқ таҳлил қилинди. Ушбу ишнинг “Нутқ маданияти соҳаси” қисми Э.Бегматов томонидан ёзилган бўлиб, у нутқ маданияти тушунчаси ва соҳасининг моҳияти, мақсад ва вазифалари ҳақида кенг фикр юритган. У *“нутқ маданияти назариясидаги марказий тушунча нормадир”** дейилган таълимотга қўшилади ва адабий нормани нутқ маданияти нуқтаи назардан ўрғанишининг муҳим ва мураккаб муаммоларини кенг таҳлил қилди.

Нутқ маданияти ва адабий нормага оид изланкишлар назарий йўналишлардан аста-секин илмий-амалий йўналишларга, конкретликка яқинлашиб борди. Буни Э.Бегматов, М.Турсунпўлатовларнинг “Ўзбек нутқи маданияти асослари” (1991), Т.Қудратовнинг “Нутқ маданияти асослари” (1993) китобларининг бунёдга келганидан билиш мумкин.

Э.Бегматов, М.Турсунпўлатов нутқ маданияти, унинг асосий мезон ва категориялари, нутқ маданиятига эришиш йўллари ҳақида фикр юритишар экан адабий норма, унинг моҳияти, адабий норманинг асосий типларини таҳлил қилишга кенг ўрни ажратишади ва нутқ маданияти соҳасининг асосий назарий объекти нормадир, адабий нормадир, деган хулосани изчил

* Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умурқулов Б. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. Тошкент, Фан, 1983, 63-бет.

равнида таъкидлашади: *“нутқ маданияти соҳасининг асосий текшириш объекти адабий тил нормасидир, бу норманинг шаклланиши, барқарорлашуви қонувларини тадқиқ қилишдир”*,* *“Норма нутқ маданияти назариясида, унга таъалуқли масалалар ўртасида марказий ўрин тутган асосий тушунчадир. Айни вақтда у тилшуносликнинг энг мураккаб муаммоларидан биридир”*.**

Ушбу иш муаллифларининг уқтиришларича, нутқ маданияти соҳасининг лисоний нормага ёндашуви аъъанавий нуқтан назарлардан фарқланади ва алоҳида мақсадларни кўзда тутади. Муаллифлар мапа шу фарқнинг 4 томонини таъкидлаб ўтишган.***

Т.Қудратов тил нормасига нутқ маданияти нуқтан назаридан янада конкретроқ ёндашади ва тил нормасининг кўринишлари, адабий тил нормасининг муҳим белгиларига тўхталади ҳамда *“Нутқ маданияти назариясида тил нормаси марказий тушунчадир”*****- деб ёзади. Бунинг исботи учун у Л.И.Скворцовнинг образли қилиб айтган қуйидаги фикрларини келтиради: *“Ижтимоий-маданий ҳаётда тил нормалари бир мишғалдирки, нутқ фаолиятининг қирғоқсиз океанида тил коллективи унга қараб интилади, таянади.”******

* Бегматов Э., Гурсуипўлатов М. Ўзбек нутқи маданияти асослари. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1991, 11-бет.

** Ўша асар. 76-бет.

*** Ўша асар. 11-бет.

****Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1993, 15-бет.

***** Скворцов Л.И. Основы культуры речи. Хрестоматия.

-М., 1984, с.9.

Тил нормаларининг нутқ маданияти ва услубларга боғлиқлиги, уларнинг лисовий асоси ва мезонини ташкил этиши ҳақида иққорид таҳлил қилинган ишларда Э.Бегматов томонидан олдинга сурилган фикрлар “Нутқ маданияти ва услубият асослари” китобида янада конкрет таҳлил қилинди. Китобнинг “Ўзбек адабий тили - нутқ маданиятининг асоси” қисмида тил нормаси, унинг кўринишлари, хусусиятлари, жумладан адабий норманинг моҳияти, аҳамияти, у таянувчи мезонлар ҳақида кенг маълумот берилган.*

Тил нормаси ва адабий норма назарияси соҳасида ўзбек тилишуослигида олиб борилган ишлар, қонуний равишда ўзбек адабий тили нормаларини тилининг турли сатҳлари бўйича конкрет олиб ўрганиш лозимлигини кўрсатди. Натижада бу муаммага оид конкрет тадқиқотлар юзага кела бошлади. А.Э.Маматов, А.Абдусандовларнинг ишларини мана шундай изланишлар жумласига киритиш мумкин. 1991 йилда А.Э.Маматовнинг “Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари” номли монографияси эълон қилинди. Бу ишда ўзбек адабий тилининг луғавий ва фразеологик нормалари назарий планда ўрганилган. Шу сабабли монографияда диалектизмлар окказинализмлар, плеоназм, паронимлар, байналминил сўзлар ва лексик такрорларнинг адабий нормага муносабати асосий таҳлил объекти бўлиши билан бир қаторда ишнинг биринчи бобида тил нормасининг назарий муаммоларини ўрганиш марказий ўрин

* Қ ў н и ф и р о в Р., Б е г м а т о в Э., Т о ж и е в Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари.-Тошкент, “Ўқитувчи”,1992, 35-48 бетлар.

тутган. Ушбу муносабат билан китобда тил нормаси тушувчаси, лисоний нормалар системаси ва адабий норма ҳодисасининг моҳияти, адабий норманинг типлари ва улар таянувчи асосий хусусиятлар, лисоний ва полисоний мезонлар, талаблар ҳақида кенг фикр юритилган ҳамда адабий нормадан четга чиқинлар, нормани бузувчи ҳолатлар, бунинг сабаблари изоҳланган.*

Ўзбек тилшунослигидаги тил нормасига оид назарий ишлар таъсирида алоҳида олинган услубга хос норматив хусусиятларни ўрганишга ҳаракат қилиш А.Абдусандовнинг ўзбек газеталари тилига бағишланган изланишларида ёрқин кўринади. Унинг “Газета тили ва адабий норма” мавзuida 1988 йилда ҳимоя қилинган номзодлик диссертациясида** “Адабий норма ва нутқ маданияти” тадқиқотидаги*** нормага доир назарий хулосаларга таяниб иш кўргани ёрқин сезилади. Буни А.Абдусандовнинг “Газета тили ва адабий норма” номли рисоласи**** ҳам тасдиқлайди.

* М а м а т о в А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. - Тошкент, 1991, 117-206 бетлар.

** А б д у с а н д о в А. Язык газеты и литературная норма.

// АДК- Ташкент, 1988.

*** Б е г м а т о в Э. ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти.- Тошкент, 1983, 21-89 бетлар.

**** А б д у с а н д о в А. Газета тили ва адабий норма. Самарқанд, 1986, 9-10 бетлар.

Маълумки, ўзбек алифбоси, имлоси муаммолари, унинг амалий масалалари ўзбек тилшунослиги тарихида доимо етакчи ўрин эгаллаб келди. Ўзбек алифбоси, имлоси, пунктуациясини нормалаш ишига тилшунослар катта меҳнат сарфлашди ва кўрсонли мақолалар, рисоалар, қўлланмалар, маълумотномалар, эълон қилинди.* Шунга қарамасдан, 1956 йили қабул қилинган “Ўзбек орфографиясининг асосий қондалари” юзасидан мунозаралар узлуксиз давом этиб келди. Дарҳақиқат, бу қондалар ўз даври имкониятлари доирасида яратилган бўлиб, ундаги бир қатор қондалар ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан етарли асосланмаган ёки эскирган эди. Шу сабабли бу қондаларни, шунингдек ўзбек алифбосидаги нуқсонларни бартараф этиш юзасидан таклиф ва мунозаралар ҳам узлуксиз давом этаверди. Аммо бу ишларни рўёбга чиқариш социалистик мафкура шароитида амалга ошмай қолаверди. Чунки рус графикаси асосидаги ўзбек алифбосига ва унга мосланган имло қондаларига ўзгаришлар киритиш, уни такомиллаштиришга нитилми у вақтлар рус тилига қарши ҳаракат деб тушунилар эди.

1980-йиллар арафасидаги “қайта куриш” деб юритилган сиёсат туфайли қайд қилинган “темир қонун” бир оз юмшагандек бўлди. Бу шаронддан ўзбек зиёлилари унумли фойдаланишга ҳаракатни бошлаб юборишди. Мана шу даврда ўзбек матбуоти саҳифаларида ўзбек алифбоси, имлоси, ўзбек тилининг луғавий

* Б. Ғ. М. а. т. о. в. Э., А. х. м. е. д. о. в. А. Ўзбек алфавити, графикаси, орфографияси ва пунктуацияси масалалари (адабиётлар кўрсаткичи). // Ўзбек тилининг имло луғати. Тошкент, 1976, 618-632 бетлар.

бсйдыги, ўзбек илмий терминологиясининг, луғатчилигининг аҳволи, рус тилидан ўзлашган сўзларга муносабат, умуман ўзбек тилининг иктымол аҳволига доир бир қатор мақолалар эълон қилинди, радио ва телевидениеда эшиттиришлар олиб борилди. Уларда кўтарилган муаммоларнинг барчаси тўлиғича ўзбек адабий тили ва унинг нормаларига, ўзбек тилининг софлиги масаласига қаратилган эди.

Ўзбек алифбоси ва имлосидаги нуқсонлар, уларни бартараф этганига доир мулоҳазалар профессор Ш.Раҳматуллаев* томонидан умумлаштирилди. Алифбони такомиллаштиришга оид тақлифлар ўша пайтда унчалик ҳазм бўлавермади. Шу сабабли бир гуруҳ тилшунослар ўзбек орфографияси ва пунктуациясининг асосий қоидаларини такомиллаштиришга киришди. 1981 йил 8 августда “Ўзбек орфографияси ва пунктуациясининг асосий қоидалари” лойиҳаси эълон қилинди.** “Асосий қоидалар”нинг “Унлар имлоси”, “Ундошлар имлоси”, “Айриш ва юмшатиш белгилари имлоси” бўлимини - Ш.Шоабдурахмонов, “Сўз ва аффикслар имлоси”, “Кўшиб ёзиш”, “Ажратиб ёзиш”, “Дефис билан ёзиш” қисмларини - А.Ҳожиев, “Бош ҳарфлар имлоси”, “Текст ва тибиш белгилари билан боғлиқ ҳолатлар”, “Сатр кўчириш қоидалари” бўлимини - Э.Бегматов, “Пунктуация қоидалари”ни - К.Назаровлар тузган бўлиб, имло қоидалари 111 моддада, пунктуация қоидалари 13 моддадан иборатдир.

* Раҳматуллаев Ш. Орфография қоидалари саводхонлигисиз асоси. Тошкент, Фан, 1980.

** Ўзбек орфографияси ва пунктуациясининг асосий қоидалари.

-Ўқитувчилар газетаси, 1981, 8 август, 2-3 бетлар.

Ушбу “Асосий қоидалар” 1982-1983 йиллар давомида кенг муҳокама қилинди. Матбуотда анчагина мақолалар чиқди, жамоатчиликдан кўплаб хатлар олинди, унга бағишланган илмий анжуманлар бўлиб ўтди.

Ўзбек тили имловий ва пунктуация нормаларини такомиллаштиришдан амал қилинган илмий асослар ва тамойиллар шунингдек “Асосий қоидалар” ни муҳокама қилиш жараёнидаги таклифларга муносабат лойиҳа муаллифлари томонидан ёзилган шарҳларда* изохлаб берилди. Ёан юритилаётган қоидалар лойиҳа муаллифлари томонидан янада такомиллаштирилди ва “Ўзбек орфографияси ва пунктуациясининг асосий қоидалари” лойиҳаси 1988 йил 30 январь куни матбуотда эълон қилинди.**

Имлони такомиллаштириш билан боғлиқ бўлган ишлар мана шу босқичда вақтинча тўхтаб қолди.

* Ҳ о ж и е в А. Ўзбек орфографияси асосий қоидалари лойиҳасининг муҳокамасига доир. - Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1983, 18 март; 1983, 25 март; Б е г м я т о в Э. Имломизнинг такомил учун. - Ўқитувчилар газетаси. 1983, 30 март;

Н а з а р о в К. Имломиз такомил учун. - Ўқитувчилар газетаси. 1983, 2 апрель.

** Ўзбек орфографияси ва пунктуациясининг асосий қоидалари. Ўқитувчилар газетаси. 1988, 30 январь, 3-4 бетлар;

Ўзбек ёзуви лотин графикаси негиздаги алифбога кўчирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил декабрь ойидаги қарорига биноан “Ўзбек орфографиясининг янги қондаларини шиллаб чиқишни амалга оширувчи ишчи гуруҳи” тuzилди* ва унга лотин ёзувни асослаган янги ўзбек алифбасига мосланган имло қондаларини яратиб топширилди. Ишчи гуруҳи таркибига А.Ҳожиёв (гуруҳ раиси), Э.Бегматов (раис муовини), Ш.Шоабдурахмонов, Ш.Раҳматуллалов, Н.Маҳмудов, К.Назаров, И.Абдуллаев, С.Отамирзаева ва С.Ҳакимовлар кирди.

Ишчи гуруҳи 82 маддадан иборат “Ўзбек тилининг асосий имло қондалари”ни тuzилди. Ушбу “Асосий қондалар” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 24 август, 339-сон қарори билан тасдиқланди** ва матбуотда 1995 йил 6 сентябрда эълон қилинди.*** Шунинг алоҳида таъкидлаш кераки, тасдиқланган қондалар негизини 1931, 1988 йиллар тuzиб такомиллаштирилган лойиҳалар танқил қилади.

Янги имло қондаларининг қабул қилиниши жорий ўзбек имло қондаларидаги камчилик ва нуқсонларни қанчалик бартараф эта олгани, унинг ўзбек тили имловий нормалари такомилга қай даражада таъсир эта олингани келажак тажрибалари кўрсатади.

* Назаров К. “Имло” ишчи гуруҳи иш бошлади. - Маърифат. 1993 йил, 8 март.

** Ўзбек тилининг асосий имло қондаларини тасдиқлаш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори.

-Маърифат, 1995 йил, 6 сентябрь.

*** Ўзбек тилининг асосий имло қондалари. - Маърифат, 1995 йил, 6 сентябрь.

Аmmo янги имло қондалари ҳам мутлақ мукаммал эмаслиги аниқ.

Ўзбек тили, унинг ижтимоий аҳволи, вазифавий ҳолати юзасидан 1980 йиллар даврида бошланган оммавий муҳокама ва мунозаралар ўзбек тили ва ўзбек халқи миллатий маданияти ҳаётида миселсиз тарихий воқеа - "Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақида" Қонуни* қабул қилиниши (1989 йил 21 октябрь) билан яқунланди.

Қонун ўзбек тилининг ижтимоий-вазифавий мақомини белгилади ва "Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тили" эканини, бу тил "Республиканинг бутун ҳудудида давлат тили сифатида амал қилишини қонулаштирди. Давлат тили ҳақидаги Қонуннинг қабул қилиниши ўзбек тилининг қонуний мавқеи ва ҳуқуқларини тиклади, ўзбек адабий тили нормаларини янада такомиллаштириши учун янги истиқболлар очиб берди. Бу нималарда кўринади:

1. Ўзбек адабий тилининг қўлланиш доираси, вазифавий имкониятлари инҳоятда кенгайди, бу эса тилини авваллари барча соҳаларда тўлиқ қўллашга имкон бермай келган тўсиқларга барҳам берилди.

2. Ўзбек тилини ўрганиш, ўқитиш имкониятлари янада кенгайди. Бу борада рус тилининг аввалги тазйиқи барҳам топди.

3. Ўзбек тилининг вазифавий услублари доираси янада кенгайди, мавжуд услубларнинг янада ривож топishi учун қулай шароитлар яратилди. Бу ўзбек тилининг илм-фан тили (илмий услуб), расмий-идоравий тил (иш юритиш, молва, ҳарбий таълим,

* Ўзбекистон ССРнинг Давлат тили ҳақида.-Тошкент, Ўзбекистон. 1989.

дипломатия соҳалари), оммавий йиғинлар, анжуманлар, мажлис ва ҳурултойлар тили сифатида кенг қўллана бошлаганида кўринади.

4. Ўзбек тилининг луғавий тизимини янада бойитиш илмий терминологияни нормалаш, уни янада такомиллаштириш, бу ишни илмий асосларга қўйиш учун имкониятлар туғилди. 1989 йил декабрь ойида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Атамашунослик қўмитаси тузилди. Бу тadbир ўзбек илмий терминологиясини нормалашда мураккаб ишни ҳам илмий, ҳам ташкилий жиҳатдан йўлга қўйиш учун имкониятлар яратди. Атамақўм томонидан тайёрланган ва нашр қилинган тиббий атамалар (1992), тилшунослик атамалари (1993), иш юрйтиш атамалари (1994) ва бошқа соҳаларнинг мўъжаз русча-ўзбекча луғатлари, шунингдек терминларни нормалашнинг илмий асосларини белгилаб берувчи қўлланмалар* мана шу имкониятнинг натижаси бўлди.

5. Ўзбек алифбоси ва имлосига миллий руҳ бағишлаш, уларни ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини, имловани нормаларини тўғрироқ ва тўлиқроқ ифодалашга ҳозирланди. Бу ўзбек ёзувини лотин графикаси негизидagi янги ўзбек алифбосига ўтказилганида **, шунингдек “Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари”нинг яратилганлигида *** равшан намоён бўлди. Мана

* Ҳ о ж и е в А. Термин таплаш мезонлари.-Тошкент, Фан, 1996.

** Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни.-Тошкент, Ўзбекистон, 1993.

*** Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари.-Тошкент. Ўқитувчи, 1995.

бу тadbирлар тuфайли ўзбек тилишуосларининг тилимиз алифбоси ва имловий нормаларини янада такомиллаштиришга ва скликлашга онд деярли ярим асрдан ортиқ орзулари маълум даражада амалга онди.

6. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши, бу тилини янада ривож топтириш борасидаги мустақил давлат кўрсатаётган ғамхўрлик тилимизининг баъзи ҳозирга қадар эски тузумининг мафкуравий тазйиқи тuфайли чеклаб келинган соҳаларига эътибор бериншга йўл очди. Буни кейинги пайтда жой номлари (топонимия)ни тартибга солиш, уларни имловий ва вазифавий жиҳатдан нормалашга қаратилган ишларда кўриш мумкин. Маълумки, жойларни номлаш, улар номини ўзгартиришнинг ижтимоий, лисоний жиҳатлари деярли ўрганшлмаган, маълум нормаларга келтирилмаган соҳадир. Мустақиллик шароитида бунга алоҳида эътибор берила бошлади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг бу масалага онд бир неча қарорлари, айниқса 1996 йил 31 майда қабул қилинган қарори*, Ўзбекистон Республикасининг Қонуни,**

* Ўзбекистон Республикасидаги маъмурий-худудий бирликлар, аҳоли пунктлари, ташкилотлар ва бошқа топонимик объектларнинг номларини тартибга солиш тўғрисида. Халқ сўзи. 1996 йил, 1 июнь, 1 бет.

** Ўзбекистон Республикасида маъмурий-худудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал қилиш тартиби тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Халқ сўзи. 1996 йил, 7 сентябрь, 1 бет.

Ўзбекистон Республикасидаги топонимик объектларга ном бериш масалаларини мувафиқлаштирувчи республика комиссиясининг тузилиши* ва бошқалар бунинг ёрқин гувоҳидир.**

Ҳозирда жой номларини лисоний, маданий-маънавий бойлик сифатида муҳофаза қилиш, уларнинг имловий нормаларини яратиш, имловий лугатларини тузиш ишига жиддий эътибор берилмоқда.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ва истиқлол йўлига дадил қадам ташлаши ўзбек тилининг график ва имловий нормаларини янада такомиллаштиришга имкониятлар яратди. Ўзбек алифбосини такомиллаштиришда икки йўл мавжуд эди: биричиси, кирилл ёзувиг асосланган жорий ўзбек алифбосини ислоҳ қилиш, унга қўшимча ҳарфлар киритиш, алифбодан ўзбек тили учун хос бўлмаган баъзи ҳарфларни чиқариб юбориш йўли; иккинчиси, кирилл асосидаги алифбодан воз кечиш ва ўзбек ёзуви учун ҳозирги давр эҳтиёжларини тўлароқ қондира оладиган бошқа бир алифбо тизимига ўтиш йўли.

* Қаранг: Халқ сўзи, 1996 йил 1 июнь, 1 бет.

** Жой номларини тартибга солиш бўйича қабул қилинган қонун ва қарорларнинг аҳамияти ва бу соҳадаги долзарб муаммолар ҳақида қаранг. Б е г м а т о в Э. Муносиблик мезони. Миллий тикланиш. 1996 йил, 10 сентябрь, 3 бет.; Ўша муаллиф. Номбозлик нимани англатар эди. Миллий тикланиш. 1996 йил, 17 сентябрь, 3 бет.; Ўша муаллиф. Нодир сандиқ. Миллий тикланиш. 1996 йил, 12 ноябрь, 2 бет.; Ўша муаллиф. Тирикларга ном қўйиш мумкинми? - Хуррият, 1997 йил 15 январь, 3 бет.

Мана шу масалада 1985-1990 йиллар давомида кўпгина илмий мунозаралар бўлди, хилма-хил фикрлар билдирилди. Бу фикрларни уч туркумга бирлаштириш мумкин; 1) арабча ёзув (алифбо) га қайтиш ҳақидаги фикрлар; 2) лотин ёзуви асосидаги алифбога ўтиш ҳақидаги фикрлар; 3) кирилл ёзувида қолавериш ва жорий ўзбек алифбосини баъзи ўзгартиришлар киритиш йўли билан такомиллаштириш ҳақидаги фикрлар.

Лотин ёзуви асосидаги янги алифбога ўтиш ҳақидаги фикрни кўпчилик маъқуллади ва бунинг афзаллик томонлари тилшунослар ёзган мақолаларда асослаб берилди.*

Лотин ёзувига ўтиш масаласи ҳал бўлган бўлса-да, янги алифбо қандай бўлишлиги ҳақидаги мунозаралар давом этди. Бунда икки нуқтаи назар кўзга ташланди: 1) Ўзбек ёзувида 1930-1940 йилларда қўлланилган лотин алифбосига қайтиш ва уни қабул қилиш ҳақидаги таклифлар; 2) лотин ёзуви асосидаги янги ўзбек алифбоси лойиҳасини яратиш ҳақидаги фикрлар.**

* Қ о р а е в С. Ёзувимиз такомилга муҳтож. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991, 23 август, 76бет. Ўша муаллиф. Алифбосиз кўн бўлган, аммо....- Ўқитувчилар газетаси, 1990 йил 29 сентябрь, 2 бет. Ҳ о ж и е в А. Ўз алифбомизни яратайлик. Ўзбекистон овози, 1992 йил, 13 март, 3 бет. Ўша муаллиф. Миллий ёзув - миллат кўзида. -Янги кун. 1993 йил, сентябрь, 1-сон. Маҳмудов Н. Мустақиллик, ўзбек тили ва ёзуви.-Халқ сўзи, 1992 йил, 19 март, 3 бет ва бошқалар.

**Қ ў ч қ о р т о е в И., Ҳ о ж и е в А. ва бошқалар. Тилимиз жозибасининг тилсими. Халқ сўзи, 1993 йил, 28 июль, 4 бет.

Янги алифбонинг қандай ҳарактерда бўлиши лозимлиги тўғрисида ҳам икки хил фикр олдинга сурилади. Бир гуруҳ олимлар янги алифбо ўзбек тили хусусиятларидан келиб чиқishi лозим, унинг товуш тизимини мукамал ифодалаш керак, у миллий ўзига хос бўлиши керак деб ҳисоблашди. Бонқа бир гуруҳ тилишуослар янги алифбонинг тузишда замонавий фан-техника талаблари ҳисобга оlinиши лозим деган фикрни олдинга суришди. Кейинчалик қабул қилинган алифбода кўпроқ иккинчи фикр устушлик қилганлиги кўрамиз.

Лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбосининг бир неча лойиҳалари тузилди ва улар жамоатчилик томонидан қизғин муҳокама қилинди ва ниҳоят 1993 йил 2 сентябрда “Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинди. Шундай қилиб, ўзбек тили ёзуви янги тизимга кўчирилди. Қабул қилинган алифбода 31 харф ва 1 тутуқ белгиси (аностроф) бўлиб, янги алифбо кирилл асосидаги ўзбек алифбосидан ўзбек тилининг товуш тизимини нисбатан тўлиқ ифодалади. Бу, айниқса, унда *Ш* (*Х*), *Ҳ* (*Ж*), *Ҳ* (*Ж*), *Оо* (*ота*) ва *О^* *о^(ў)* харфларининг мавжудлигида ёрқин кўринди.*

Янги алифбо қабул қилинса-да, ундаги баъзи харфларнинг ўрни ва вазифаси юзасидан баъзи мунозаралар давом этди. Булар асосан, алифбодаги “*И*” харфининг кераксизлиги, ўзбекча *О* учун

* Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни.-Тошкент, Ўзбекистон, 1993.

олинган белгини ўзбекча “ў” ва русча “о” (урғули бўғилларда) ифодалаш учун олинган лозим эканлиги, ҳамда баъзи ҳарфларнинг босма ва қўлёзма шакллариغا аниқлик киритишга доир масалалар эди.

Мана шу муносабат билан алифбога баъзи тўлдириш, ўзгартiriшлар киритилди ва у Ўзбекистон Олий Мажлисининг Қарори билан 1995 йил 6 май да уzil-кесил тасдиқланди.*

Шундай қилиб, ўзбек тилининг график ва имловий нормаларида янги, улкан ўзгариш юз берди.

Лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбоси кирилл ёзувига негизи амалдаги ўзбек алифбосидан моҳиятан фарқланувчи ёзув тизимидир. Шу билан бирга янги алифбода аввалги алифбо билан мос келувчи ўхшаш томонлар, шунингдек, кескин фарқланувчи хусусиятлар ҳам мавжуд. Булар қуйидагиларда кўринади.

1. Янги алифбода “ё” лашган унлилар деб юритиб келинган аслида ундош ва унли тавушлар бирикмасини ифода этувчи *e, ё, я, ё* ҳарфлари учун график белги мавжуд эмас ва улар лисоний табиатига мос равишда *ye, yo, yu, ya* тарзида ёзилади: *Yeldirim, Yolqin, Yusuf, Yashin* каби.

2. Янги алифбода русча сўз ва исмлар таркибида учрайдиган *ц* ва *щ* тавушлари учун ҳам график белги олинмаган. *Щ* тавуши

* Ўзбекистон Республикасининг “Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида”ги Қонунга ўзгартiriшлар киритиш ҳақида. Халқ сўзи, 1995 йил, 6 май, 1 бет.

Ўзбек тилининг олдинги имло қондаларига кўра *ш*ч бирикмаси билан ёзилар эди. Эндиликда русча *Щедрин, Щерба* каби исмлар “ш” ҳарфи орқали *Шедрин (Shedrin), Шерба (Sherba)* тарзида ёзилаверди. Худди шунингдек, *цемент, цементер* сўзи *sement, sentner* тарзида ёзилмоқда.

3. Янги алифбода арабча ўзлашма сўз ва номлар таркибидан ёзиладиган ь белгиси ўрнига (,) (*апостроф*) қабул қилинди. Кириллча алифбода мустақил ҳарфий белги тарзида тушуниб келган ь белгиси эндиликда тегишли ўринларда ҳарфлар устига қўйилади ва мустақил ҳарф эмас, балки график белги мақомига эга: *Ма^мур (Маъмур), А^зам (Азам), А^лат (Аълам), Сан^ат (Санъат), Та^ат (Талъат)*.

4. Янги алифбода русча-байналмилал ўзлашма сўз ва атоқли отлар таркибидан ёзилиб келинган ь (юмшатиш белгиси) учун ҳам ҳарфий белги олинмаган. Юмшатиш белгиси (ь) ҳозиргача қадар ўзбекларнинг атоқли оти бўлган баъзи исмлар таркибидан (*Тельман, Офелья, Лазерь, Октябрь*), шунингдек ўзбекча матиларда келган турли ажнабий атоқли отлар (исмлар, фамилиялар, топонимлар) таркибидан ёзиб келинган эди. Янги ўзбек алифбоси ва имло қондаларининг талабига кўра эндиликда бундай атоқли отлар юмшатиш белгисисиз ёзилади.

5. Янги алифбога хос муҳим хусусиятлардан бири - бурун товуши *нг* учун алифбода ҳарфий белги олингандир. Олдинги ёзувда *н* товушининг *нг* ҳарф бирикмаси орқали ёзилиши имло қондаларидагина қайд этилган бўлса, янги алифбода бу товуш учун *Ng (ng)* ҳарф бирикмасидан иборат мустақил графема киритилган, ammo товушни график жиҳатда ифода қилишда аввалги анъана (ҳарф бирикмаси билан бериш - *нг//ng* каби) сақланиб қолинган.

Демак, таркибида яна шу товуш маажуд баъзи сўз ва исмлар шундай ёзилади: *Tong (тонг), Keng (кенг), Mengliboy (Менглибой), Tongotar (Тонготар), Kengashboy (Кенгашбой)* каби.

6. Янги ўзбек алифбосидаги хусусиятлардан яна бири баъзи товушларнинг кўш ҳарфлар (ҳарфлар бирикмаси) билан ифодаланишидир. Булар *Sh (ш), Ch (ч)* ҳарфларидир. Бунга юқорида қайд қилинган *Hg* ҳарфи ҳам кирди. Демак, ўзбекча сўзларнинг боши, ўртаси ва охирида ёзиладиган *ш,ч* товушлари қайд қилинган кўш ҳарф билан ёзилади: *Shamol (шамол), Shamsi (Шамси), Shamshir (Шамшир), tosh (тош), Choʻlpon (Чўлпон), Qivonch (Қивонч)* ва бошқалар.

Янги ўзбек алифбоси билан кириллча ўзбек алифбосидаги баъзи ҳарфлар орасида шаклий муштарақлик ва фарқлар мавжуд. Бу ҳол ўзбекча сўз имлосида баъзи қулайлик ҳамда кескин шаклий фарқларни юзага келтиради. Аввалги алифбода мавжуд бўлган баъзи ҳарфларнинг янги алифбода ҳам шаклан, ҳам вазифасига кўра бир хилда келиши имловий қулайлик туғдиради. Масалан, *Аа, Кк, Оо, Хх* ҳарфлари. Шунингдек янги алифбодаги *М, Д, Т* ҳарфлари ҳам худди кириллицадаги каби вазифада келади ва бош ҳарф сифатида ўз шаклини сақлайди. Масалан, *Muhabbat (Муҳаббат), Toshtemir (Тоштемир)* каби, ammo уларнинг кичик ҳарф тарзидаги қўлёзма шакли фарқлидир: *T-t, M-m, D-d* каби.

Янги алифбодаги баъзи ҳарфлар кириллицадаги ҳарфлар билан шаклан ўхшаш бўлса-да, янги алифбода янги вазифани бажаради, яъни бошқа товушларни ифода қилади. Чунончи: *Ee (э), Pp (П), Vv (В), Ff (Ф), Hh (х)*. Булардан *e* олдинги алифбода ҳам сўз ўртасида *э* товушнинг ифодалар эди: *Berdi (Берди), Xushbek (Хушбек)*.

7. Янги ўзбек алифбосидаги қолган 14 та ҳарф лотин ёзувиининг ўзига хос бўлган графемалардир. *Gg (Г), Ii (И), Jj (Ж), Ll (Л), Nn (Н), Qq (Қ), Rr (Р), Ss (С), Uu (У), Vv (В), Yy (Й), Zz (З), Oo (Ў), Gg (Ғ).*

Лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбосининг афзалликлари, ўзбек миллий ёзуви ва маданий ҳаётида ўйнайдиган роли ҳақида олимларнинг бир қатор шарҳлари эълон қилинди.*

Албатта юз фониз мукаммал алифбо йўқ ва бўлиши ҳам қийин. Шу нуқтаи назардан лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбосида ҳам баъзи қусурларнинг мавжудлиги аниқ. Булар қисман қуйидагилар:

1. Ўзбекча *O* ва ўзлашма сўзларнинг ургули бўғинида келадиган *o* (*ў*) учун *O* белгисининг олилмаганлиги ва аксинча *O*^ ҳарфининг қабул қилингани;

2. *O* ва *O*^ ҳарфларининг шаклан деярли бир хиллиги;

3. Ўзбекча *O* учун *Aa* белгисини олиб ҳозирги *Aa* вазифасини бошқа бирор шаклга юкланмаганлиги;

4. Алифбода баъзи товушларнинг ёзув (матний) иқтисодга ва умуман график нормалар тамойилига тескари равишда икки ҳарф билан ифодалангани; *Sh (Ш), Ch (Ч), Ng (Н);*

* Б е г м а т о в Э. Истиқлол алифбоси. - Қишлоқ ҳақиқати. 1994, 11 февраль; Б е г м а т о в Э. Лотин алифбосига нега ўтаяпмиз.

- Ўзбекистон автотранспорти. 1996 йил 4-сон, 15-17 бетлар;

Н а з а р о в К. Истиқлол алифбоси. - Маърифат. 1994, 12 январь.

5. Таълим жараёнида *Sh* , *Ch* , *Ng* ҳарф бирикмаларининг битта ҳарф сифатида ўргатишнинг ва битта товуш сифатида талаффуз қилишнинг қийинлашгани. Шунингдек алифбода *Ш*, *Ч*, *Ж*, (*дж*) товушларининг ифода қилувчи ҳарфлар қабул қилинмагани ҳам қанчалик ўзини оқлашини келажак ёзув амалиёти кўрсатади.

Тилга эътибор эндиликда мустақил Ўзбекистон давлати маданий сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бирини ташкил этмоқда. Бу сиёсатнинг негизини ўзбек адабий тилининг ижтимоий ҳуқуқлари ва мавқеини тўла тиклаш, адабий тилни янада ривож топтириш, унинг лисоний нормаларини янада бойитиш, силлиқлаш ва такомиллаштириш, тилнинг ҳалқ маданияти ва маънавиятининг улғу хазинаси бўлиши лугавий бойликларини авайлаб асраш, тилдаги қадимий халқона анъаналар, миллий-лисоний руҳни тиклаш, бойитиш ва уни муҳофаза қилиш каби тўғри ва изчил йўл ташкил қилади.

Истиқлол ўлкаси бўлиши Ўзбекистон тил сиёсатининг негизлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг тил масалаларига оид фармонлари ва нутқларида, Ўзбекистон Олий Мажлиси, Республика Вазирлар Маҳкамаси давлат тили, алифбо, имло, терминология, топонимия юзасидан қабул қилган Қонунлар, Қарорлар ҳамда Давлат дастурларида ўз ифодасини топтоқда.

Кейинги беш йил ичида давлат тили, терминология, янги алифбо ва имло, топонимия бўйича қабул қилинган Қонун ва Қарорларни амалга ошириш билан шуғулланувчи бир неча

республика комиссияларининг тузилгани ва фаолият кўрсатиб тургани Ўзбекистон ҳукуматининг тил соҳасига катта эътибор билан қараётганлигининг ёрқин далилидир.

Тил соҳасида олиб бориладиган назарий ва амалий ишларнинг рўёбга чиқиши ҳамда истиқболли бўлиши кўп жиҳатдан бу борода қилинаётган ишларнинг илмий асосларга қўйлиши, етарли равишда илмий асосланган бўлишига боғлиқдир. Мана шундай илмий асослилик негизини ўзбек адабий тили нормаларига тўғри муносабат, унинг яшаш қонун ва қоидаларини етарли равишда ҳисобга олган ҳолда иш тутиш ташкил этади.

Мазкур рисолада биз, асосан, тил нормасига бағишланган илмий адабиётларни кўздан кечирдик ва улардаги фикрларни таҳлил қилдик. Ишнинг бундан кейинги қисмларида муаллифлар тил нормаси тушунчаси, жумлалан, адабий норманинг моҳияти, адабий норманинг тинлари, адабий норма таянадиган лисоний ва полисоний мезонлар, бу тушунчаларнинг ўзбек адабий тили нормалари тизимидаги кўринишлари, адабий норма ва ўзбек кутқи маданияти муаммолари каби масалаларни ёритишни кўзда тутмоқдалар.

М У Н Д А Р И Ж А

I. Сўзбоши.....	4-9
II. Тил нормаси тушунчаси ва унинг ўрганилиши тарихидан.....	10-11
1. Лисоний норма муаммосининг чет эл тилшунослигида ўрганилиши..	12-33
2. Норма масаласининг рус тилшунос- лигида ўрганилиши	34-44
3. Туркий тилшуносликда лисоний норма муаммоларининг ўрганилиши..	45-55
4. Лисоний норма муаммоларининг ўзбек тилшунослигида ўрганилиши..	56-92

Илмий-оммабон нашр

Э. Бегматов, А. Маматов

“АДАБИЙ НОРМА НАЗАРИЯСИ”

1- қисм

Муҳаррир Тўлқин ЭШБЕК

“НАВРЎЗ” НАШРИЁТИ

Тошкент вилояти, Қибрай шаҳарчаси,
Зебуннисо кўчаси, 12.

Нашр этишга 1997 йил 4 июнда рухсат этилди.

Адади 500 нусха.